

Virtualne zajednice i održavanje virtualnih društvenih grupa tijekom pandemije COVID-19 kod studenata sociologije Fakulteta hrvatskih studija

Bagarić, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:239469>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-25**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

ANA BAGARIĆ

**VIRTUALNE ZAJEDNICE I ODRŽAVANJE
VIRTUALNIH DRUŠTVENIH GRUPA
TIJEKOM PANDEMIJE COVID-19 KOD
STUDENATA SOCIOLOGIJE FAKULTETA
HRVATSKIH STUDIJA**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2021.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

ANA BAGARIĆ

**VIRTUALNE ZAJEDNICE I ODRŽAVANJE
VIRTUALNIH DRUŠTVENIH GRUPA
TIJEKOM PANDEMIJE COVID-19 KOD
STUDENATA SOCIOLOGIJE FAKULTETA
HRVATSKIH STUDIJA**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: izv.prof.dr.sc. Ivan Balabanić

Zagreb, 2021.

Zahvala

Zahvaljujem se mentoru, izv.prof. dr.sc. Ivanu Balabaniću na pomoći, vodstvu, strpljenju, te na ukazanom povjerenju i slobodi koju ste mi dali pri pisanju rada. Također se zahvaljujem svim profesorima Odsjeka za sociologiju na Fakultetu hrvatskih studija koji su mi pomogli pri stjecanju znanja i iskustva.

Posebno zahvaljujem mojim najbližima na bezuvjetnoj potpori kroz svih pet godina studija i na neizmjernoj vjeri u moj uspjeh.

Veliko hvala svim kolegama i prijateljima koji su sudjelovali u ovom istraživanju.

Virtualne zajednice i održavanje virtualnih društvenih grupa tijekom pandemije COVID-19 kod studenata sociologije Fakulteta hrvatskih studija

Virtual communities and the maintenance of virtual social groups during the COVID-19 pandemic among sociology students at the Faculty of Croatian Studies

Sažetak

Za studente razdoblje pandemije bilo je stresno i nepredvidljivo, nagli prelazak iz klasičnog oblika nastave u virtualni oblik studiranja zahtijevao je brzu prilagodbu, a interakcija „licem u lice” s kolegama i profesorima preseljena je u virtualne učionice i na društvene mreže. Svrha ovog diplomskog rada je izložiti teorijski okvir za razumijevanje virtualnih zajednica studenata, te metodološki ispitati važnost društvenih mreža u održavanju interakcije u društvenoj grupi studenata tijekom pandemije COVID-19. Glavni cilj ovog rada bio je ispitati i analizirati stavove studenata sociologije o virtualnoj nastavi, analizirati razloge zadovoljstva/ nezadovoljstva virtualnom nastavom, ustanoviti poteškoće s kojima su se studenti susreli prilikom pandemije COVID-19 te analizirati virtualne zajednice studenata i ulogu društvenih mreža u održavanju kohezije i interakcije unutar virtualnih zajednica studenata. Korištena je mješovita metodologija utemeljena na eksplanatornom sekvencijalnom nacrtu, koji implicira prikupljanje podataka prvo kvantitativnim, a potom kvalitativnim metodama. Za prikupljanje ispitanika korištena je tzv. metoda „virtualne snježne grude”, a za sudionike u kvalitativnoj fazi istraživanja korišten je namjerni uzorak. Teorijski okvir ovog istraživanja čine teorija interaktivnih lanaca Randalla Collinsa (2004,2020) i teorija Cooleya (1909) o primarnim i sekundarnim društvenim grupama. Predmet ovog istraživanja bile su virtualne formalne i neformalne referentne studentske grupe. Rezultati ovog istraživanja pokazali su da studenti imaju negativnije stavove prema virtualnom studiranju u usporedbi s klasičnim oblikom studiranja. Kao prednosti virtualne nastave studenti su naveli smanjenje gubitka vremena na putovanje, brzu prilagodbu na novonastalu situaciju, nadilaženje problema prostorne udaljenosti te prevenciju zaraze i smanjenje opasnosti te straha od zaraze koronavirusom. Prema studentima, glavni nedostaci sadašnjeg modula nastave su nedostatak interakcije i rasprave, nedostatak neverbalne komunikacije, loša organiziranost, previše programa i nepostojanje formalnog dogovora ili pravila o izvođenju nastave na razini studija, neučinkovitost, demotivacija, a sudionici su istaknuli da je društvene znanosti kao što je sociologija teško studirati online. Kao ključni nedostatak studenti su izdvojili nedostatak interakcije i rasprave, te vidljivi nedostatak neverbalne komunikacije. Nije utvrđena statistički značajna razlika u stavovima studenata s obzirom na spol, no utvrđeno je postojanje statistički značajne razlike u stavovima o virtualnom studiranju s obzirom na razinu studija. Za vrijeme virtualnog studiranja pokazalo se da društvene mreže imaju značajnu ulogu u životu studenata, poraslo je korištenje društvenih mreža u odnosu na vrijeme prije pandemije. Utvrđeno je postojanje formalnih i neformalnih referentnih virtualnih grupa studenata. Formalnom referentnom grupom studenata smatrana je grupa s većim brojem članova, najčešće su to grupe s kolegama cijelog studijskog smjera. Formalne referentne grupe mogu biti primarne i sekundarne, većinski su to sekundarne grupe koje se temelje na zajedničkim interesima. U primarnim neformalnim virtualnim

grupama studenata, članovi su učestalo održavali prilagođenu interakciju „licem u lice“, preko video poziva.

Ključne riječi: studenti, virtualno studiranje, pandemija COVID-19, društvene mreže, virtualne zajednice, društvene grupe, mješovita metodologija

Abstract

For students, the pandemic period was stressful and unpredictable, the sudden transition from the classical form of teaching to the virtual form of study required rapid adaptation, and face-to-face interaction with colleagues and professors was moved to virtual classrooms and social networks. The purpose of this thesis is to present a theoretical framework for understanding the virtual communities of students, and methodologically examine the importance of social networks in maintaining interaction in a social group of students during the COVID-19 pandemic. The main goal of this paper was to examine and analyze the attitudes of sociology students about virtual teaching, analyze the reasons for satisfaction / dissatisfaction with virtual teaching, identify difficulties encountered by students during the COVID-19 pandemic and analyze virtual student communities and the role of social networks in maintaining cohesion and interactions within virtual student communities. A mixed methodology based on explanatory sequential design was used, which implies data collection first by quantitative and then by qualitative methods. A “virtual snowball” method was used to collect the respondents, and a deliberate sample was used for the participants in the qualitative phase of the research. The theoretical framework of this research consists of Randall Collins' theory of interactive chains (2004,2020) and Cooley's (1909) theory of primary and secondary social groups. The subject of this and the research were virtual formal and informal reference groups of students'. The results of this research showed that students have more negative attitudes towards virtual study compared to the classical form of study. As advantages of virtual teaching, students mentioned the reduction of travel time, rapid adaptation to the new situation, overcoming the problem of spatial distance and prevention of infection and reduction of the danger and fear of coronavirus infection. According to students, the main disadvantages of the current teaching module are lack of interaction and discussion, lack of nonverbal communication, poor organization, too many programs and lack of formal agreement or rules on teaching at the study level, inefficiency, demotivation. Participants pointed out that social sciences are difficult to study online. As a key shortcoming, students singled out the lack of interaction and discussion, and also the visible lack of nonverbal communication. No statistically significant difference in students' attitudes towards gender was found, but there was a statistically significant difference in attitudes towards virtual study regarding the level of study. During virtual study it was shown that social networks play a significant role in the lives of students, the use of social networks increased compared to the time before the pandemic. The existence of formal and informal reference virtual groups of students was established. Formal reference groups can be primary and secondary, but they are mostly secondary groups based on common interests. In

primary informal groups members maintained a customized face-to-face interaction, via video calling.

Key words: *students, virtual study, pandemic COVID-19, social networks, virtual communities, social groups, mixed methodology*

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Pregled dosadašnjih istraživanja	2
 3. TEORIJSKI KONCEPTI ISTRAŽIVANJA	
3.1. Virtualno studiranje.....	5
3.2 Društvene mreže.....	12
3.3 Društvene grupe.....	17
3.4 Virtualne zajednice.....	22
 4. Ciljevi istraživanja.....	27
5. Metodologija	28
5.1 Uzorak.....	29
5.2 Instrumenti istraživanja.....	31
5.3 Provedba istraživanja.....	33
6. Nedostatci istraživanja.....	34
 7. Rezultati.....	34
7.1 Stavovi studenata o virtualnom modulu studiranja.....	34
7. 2 Interakcija i neverbalna komunikacija.....	43
7.3 Teškoće s kojima su se susreli studenti tijekom virtualnog studiranja.....	45
7.4 Društvene mreže i studenti.....	47
7.5 Virtualne zajednice studenata.....	52
 8. Rasprava.....	57
9.Zaključak.....	63
Literatura.....	65

1. Uvod

Početkom 2020. godine, pojava COVID- 19 pandemije uzrokovane virusom SARS-CoV-2 radikalno je promijenila tadašnji način života. Virus se proširio iz Kine, iz regije Wuhan krajem 2019. godine preko cijelog svijeta, uzrokujući ljudske žrtve, praćene masovnom panikom, zatvaranjem, socijalnim distanciranjem i karantenom. Iako studenti kao mlađa populacija nisu smatrani ugroženom skupinom, studenti su i dalje skupina koja je prošla drastične promjene tijekom tog razdoblja. Usprkos brojnim debatama o održavanju klasične nastave u učionicama i opasnostima zaraze koronavirusom, većina obrazovnih ustanova u Republici Hrvatskoj prešla je tijekom ožujka i travnja 2020. godine na modul virtualne nastave. Sveučilište u Zagrebu na održavanje nastave na daljinu službeno je prešlo 16. ožujka 2020. godine priopćenjem rektora prof. dr.sc. Damira Borasa (UniZG.hr,2020). Nagli prelazak u modul virtualnog studiranja sa sobom je nametnuo izazove, koji su analizirani u idućim poglavljima. U radu je problematiziran fenomen virtualnih studentskih zajednica i njihova uloga u održavanju kohezije studentske populacije tijekom izazovnih vremena, te su ispitane prednosti i nedostaci sadašnjeg modula virtualnog studiranja. Navedeni fenomen je analiziran na primjeru studenata sociologije Fakulteta hrvatskih studija. Istraživanje se sastoji od kvantitativnog i kvalitativnog dijela, a temelji se na eksplanatornom sekvencijalnom nacrtu. Predmet analize su virtualne zajednice studenata sociologije na Fakultetu hrvatskih studija koje su se okupile na društvenim mrežama, a kroz kvantitativno i kvalitativno istraživanje prikazana je interakcija studenata u virtualnim zajednicama, korištenje društvenih mreža, stavovi o virtualnom studiranju te iskustva virtualnog studiranja. Teorijski koncept za problematiziranje održavanja društvene grupe je teorija interakcijskih ritualnih lanaca Randalla Collinsa i teorija Charlesa Cooleya o razlikovanju društvenih grupa Poglavlje teorijski koncepti rada sastoji se od podpoglavlja: virtualno studiranje, društvene mreže, društvene grupe i virtualne zajednice. U prvom dijelu rada prikazana su dosadašnja strana i domaća istraživanja čiji je predmet studentska perspektiva u pandemiji COVID-19. Zatim su operacionalizirani teorijski koncepti, a to su načini studiranja, posebno virtualno studiranje i online programi u virtualnoj nastavi. Pored toga, objašnjeni su koncepti virtualnog identiteta, društvenih mreža s osvrtom na razvoj i popularnost pojedine društvene mreže, društvene grupe (formalne i neformalne društvene grupe), održavanje društvene grupe i elementi interakcijskih rituala, te su objašnjene virtualne zajednice, njihove karakteristike i

usporedba s realnim zajednicama. Drugi dio odnosi se na metodologiju, odnosno rezultate i raspravu rezultata dobivenim kvantitativnim i kvalitativnim metodama istraživanja.

2. Pregled dosadašnjih istraživanja

Ovaj dio rada tematski je podijeljen na dva dijela, prikaz stranih i domaćih istraživanja koji su povezuju problematiku koju je uzrokovala pandemija virusa COVID-19 indirektno ili direktno u studentskoj populaciji. Nekoliko radova i istraživanja je već objavljeno u ovom području, no imaju zajednička ograničenja - istraživanja su provedena na relativno malom uzorku, podaci se odnose na rano razdoblje pandemije te su fokusirani na mali i određeni dio studentskog života. Većinom se odnose na mentalno zdravlje studenata tijekom pandemije i izolacije i/ili akademski život, stoga ovaj rad predstavlja doprinos u razmišljanju povezanosti pandemije COVID-19 i promjena u kvaliteti studentskog života, s obzirom da je ispitano više socio-kulturnih aspekata pandemije u studentskoj populaciji.

Više aspekata pandemije COVID-19 među studentskom populacijom ispitali su Aristovnik i suradnici (2020) koji su na uzorku veličine 30 383 studenata na globalnoj razini dobili rezultate o akademskom i privatnom životu studenata tijekom pandemije. Prema tom istraživanju najdominantniji oblik online predavanja bila su video predavanja (59.4%), a na globalnoj razini studenti su uglavnom zadovoljni s aspektima pedagoškog procesa – predavanjima, seminarima i mentoriranjem. Osim toga 40% studenata smatra da je imala veći opseg akademskog rada nego prije, a kao probleme virtualnog naveli su fokus nedostatak fokusa, motivacije i samodiscipline, nedostatak digitalne infrastrukture (računala, Interneta i sl.) i financijske probleme. Studenti su tijekom pandemije promijenili navike, najviše su zadovoljni ulogom bolnica i sveučilišta, dok su razočarani s radom i ulogom nacionalnih vlada i banki u događajima koji su uzrokovani pandemijom COVID-19. Sociodemografski čimbenici pokazali su se kao značajan faktor, empirijski podaci pokazali su da je kriza uzrokovana pandemijom snažnije utjecala na muške studente, studente koji nisu radili puno radno vrijeme (eng. *part time*), studente preddiplomskog studija te studente s nižim standardom života (Aristovnik i sur., 2020). Rezultati istraživanja koje je provela autorica Hemanth (2020) problematiziraju mentalno zdravlje studenata za vrijeme socijalnog distanciranja i prestanka održavanja interakcije „licem u lice”. Na prigodnom uzorku od 33 studenta, kvantitativna analiza podataka pokazala je da je korištenje društvenih mreža među studentima poraslo za 66.7% u usporedbi s vremenom prije pandemije, a u tom postotku najviše

je porastao broj studenata koji su koristili društvene mreže dulje od 2 sata dnevno. Prema istom istraživanju studenti osjećaju usamljenost i manju motivaciju za studijem nego prije izolacije. Interakciju uživo, odnosno „licem u lice” autorica navodi kao ključno tijekom formativnih godina za vrijeme studiranja, a izostanak iste vodi prema socijalnoj anksioznosti. Dodatni problem je nedostatak mogućnosti za sudjelovanje u timu, te za socijalno druženje koje može voditi prema dodatnim mentalnim opterećenjima (Hemanth, 2020). Praghlapati (2020) također spominje porast mentalnih problema među studentskom populacijom za vrijeme izolacije, a faktori koji na to utječu su socijalni, ekonomski, zdravstveni, obiteljski i psihološki (Huang, Xu, Liu, 2020; u Praghlapati, 2020). Hasan Baber (2020) pisao je o socijalnoj interakciji i online učenju za vrijeme pandemije, a dobiveni rezultati slažu se s ranijim teorijskim uvidima. Manjak socijalne interakcije između profesora i studenata pokazao se kao bitan faktor u procesu učenja, te kod studenata izaziva osjećaj izoliranosti. Online učenje i virtualno studiranje ipak je pružilo studentima priliku za nastavak obrazovanja, a različite platforme i virtualne zajednice pomogle su prevladavanju problema koje su uzrokovali „lockdown”, mjere zatvaranja i socijalno distanciranje.

Kada se govori o hrvatskim istraživanjima, najopširnije istraživanje o pandemiji među studentskom populacijom i djelatnicima visokih učilišta provela je Agencija za znanost i visoko obrazovanje (2020) pod nazivom „Izazovi u visokom obrazovanju za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 i socijalne izolacije: iskustva i potrebe studenata i djelatnika visokih učilišta”. Rezultati provedenog istraživanja pokazali su da su studenti i djelatnici visokih učilišta uglavnom zadovoljni pristupom internetu, no nezadovoljni ili osrednje zadovoljni pristupom knjižničnoj građi od kuće. U aspektu osobnih iskustava studenti su istaknuli uglavnom pozitivne strane virtualnog studiranja, no istaknuli su problem demotiviranja, fokusa, neorganiziranosti fakulteta i kvalitete online nastave (većina smatra da je kvaliteta nastave lošija nego prije korone). Iskustva djelatnika visokih učilišta su podijeljena, naveli su probleme nedostatka interakcije sa studentima, izvedbom ispita, nedostatka tehničke podrške, neujednačenost online programa, no iskazi se razlikuju po području znanosti i samoj sastavnici na kojima djelatnici predaju. Studenti (29%) i nastavnici (33%) slažu se da je kvaliteta interakcije u virtualnom okruženju lošija nego prije korone, a većina studenata u kvalitativnom dijelu istraživanja navela je kako su odrađivani zadaci koji su svakako trebali biti predani dok online nastava nije održavana kad je trebala. Također se slažu se da je nedostatak interakcije i podrške tijekom izolacije doveo do većeg stresa i ugrožavanja psihološkog zdravlja (AZVO, 2020). Preliminarni rezultati istraživačkog projekta „Kako smo? Život u Hrvatskoj u

doba korone” koje je provedeno od strane profesora Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (2020) pokazali su da glavni nalazi koji se tiču studentskog života ukazuju na to da „većina studenata je tijekom pandemije živjela u obiteljskom domu (85%), u potpunosti poštovala mjere samoizolacije ili #ostanidoma (93%) i mogli su se neometano posvetiti zahtjevima studiranja na daljinu (75%), u prosjeku oko 5 sati dnevno” (Jokić Begić i sur., 2020: 30). Također, studenti su imali dobre uvjete za studiranje u online okruženju, uspijevali su izvršiti studentske obaveze, unatoč teškoćama u koncentraciji (40% studenata) i samoregulaciji učenja (60% studenata). Najveći stres studentima je predstavljala promjena načina života, nedostatak društvenog života i iskustvo potresa, a mnogi studenti pokazali su znakove narušenog mentalnog zdravlja. Još jedno značajno istraživanje u ovom pogledu je istraživanje „Izvori stresa, depresivnost i akademsko funkcioniranje studenata za vrijeme pandemije Covid-19” od autorice Živčić-Bećirević i suradnika (2021), a utvrđene su četiri skupine izvora stresa, od kojih su posljedice izolacije najsnažniji izvor, zatim akademski izvori stresa, mogućnost zaraze te obiteljski izvori stresa. Svi izvori stresa, osim moguće zaraze, pokazali su se kao značajni prediktori depresivnosti, dok je depresivnost značajan dodatni prediktor samoprocijenjenoga akademskog funkcioniranja studenata nakon kontrole spola, preseljenja i izvora stresa.

Autor Kamenov (2020) je u istraživanju „Stavovi studenata prema nastavi na daljinu” ispitao stavove studenata prema nastavi na daljinu te razlike u stavovima s obzirom na socio-demografska obilježja. Zaključio je da studenti imaju negativan odnos prema nastavi na daljinu, najviše se ističu studenti prirodnih znanosti koji imaju značajno najnegativniji stav prema nastavi na daljinu od studenata drugih područja fakulteta. Kao bitni faktori pokazali su se akademska samoefikasnost, razina stresa, kvaliteta komunikacije s nastavnikom te stav prema nastavi na daljinu. Slično istraživanje stavova o virtualnoj nastavi provela je autorica Ratković (2020), koja je na uzorku studenata sestrinstva (N=47) utvrdila da postoji nezadovoljstvo s izvedbom virtualne nastave, a kao glavni čimbenici koji su doprinijeli stavovima o virtualnoj nastavi su pristup nastavin od strane profesora, prethodne informatičke vještine i motivacija, a smatra da je virtualna nastava nepovoljno utjecala na mentalno zdravlje studenata. Ergović (2020) ispitala je odnos između korištenja društvenih mreža i narušavanja mentalnog zdravlja za vrijeme pandemije. Većina studenata izvijestila je da su češće koristili društvene mreže tijekom izoalcije nego u vremenu prije korone, 3-4 sata dnevno u prosjeku proveli su na društvenim mrežama. Kao glavne razloge

korištenja društvenih mreža u vrijeme pandemije studenti su naveli održavanje kontakta sa svojim prijateljima i poznanicima te zabavu i opuštanje.

3. TEORIJSKI KONCEPTI ISTRAŽIVANJA

3.1 Virtualno studiranje

3.1.1 Načini studiranja i modeli nastave

Iako su mnogi nastavnici i prije koristili razne digitalne alate u svrhu e-učenja, od pojave pandemije COVID-19 i prelaska u online okruženje nastave, pojmovi koji se vežu uz virtualno studiranje svakodnevno su korišteni u raznim kontekstima. Postoje mnoge definicije virtualnog, virtualnog prostora, e- učenja i nastave na daljinu, u ovom radu kroštene su definicije koje su najprikladnije istraživačkim ciljevima. U ovom dijelu rada prvo će biti objašnjena klasifikacija modula nastave i osnovni pojmovi koji se vežu uz virtualno studiranje, a zatim slijedi opis online programa koji su korišteni u svrhu održavanja online nastave.

E- učenje u širem smislu predstavlja „visokokvalitetni proces obrazovanja u kojem nastavnici i studenti aktivno surađuju s ciljem postizanja zadanih obrazovnih ciljeva. Pri tome intenzivno koriste informacijsku i komunikacijsku tehnologiju za stvaranje prilagodljivog virtualnog okruženja u kojem razvijaju i koriste multimedijalne interaktivne obrazovne materijale, ostvaruju međusobnu komunikaciju i suradnju, studenti izvršavaju pojedinačne ili grupne zadatke i projekte, te provode kontinuiranu samoprovjeru i provjeru znanja.” (Kučina Softić, 2020:2) Često dolazi do miješanja pojmova e-učenja i nastave na daljinu. S obzirom da se preklapaju u više kategorija, bitno je napomenuti da provedba nastava na daljinu najčešće uvjetuje prostornu i vremensku udaljenost, dok e-učenje „podrazumijeva korištenje raznih ne-elektroničkih pomagala i načina komunikacije, poput knjiga ili pošte, za potrebe poučavanja i komunikacije između učenika i nastavnika.” (Bognar, 2020:16). Do preklapanja pojmova dolazi i u terminima e-učenja i online učenja. Najjednostavnije rečeno e-učenje podrazumijeva „uporabu raznih elektroničkih uređaja i tehnologija dok online učenje podrazumijeva uporabu samo onih servisa, aplikacija i tehnologija dostupnih uz uporabu Interneta” (Stockley, 2016; u Bognar, 2020:16).

Osim klasične nastave uživo, koja se odvija isključivo uz „licem u lice” (eng. „*face to face*”) interakciju, mnogi autori navode još nekoliko oblika učenja i nastave. Prema načinu i intenzitetu

korištenja informacijskih i komunikacijskih tehnologija, Bates (2019) razlikuje iduće oblike učenja:

- Mješovita nastava

Kombinirana nastava klasične nastave uživo i nastave koja je podržana raznim informacijskim tehnologijama i programima, kao što su prezentacije i/ili video sadržaji.

- Obrnuta učionica (engl. *flipped classroom*)

Najčešća kombinacija nastave uživo i online nastave, ova varijanta podrazumijeva unaprijed pripremljene digitalne alate od strane nastavnika, koje učenici trebaju ranije proći. Nastavni sat je onda prilika za raspravu i istraživanje. Ako nastavu nije moguće održati uživo, moguće je provesti nastavu u online okruženju.

- Hibridni oblik

Hibridni oblik podrazumijeva jasno definiran omjer učioničke i online nastave. U užem smislu ono označava „okruženje za učenje u kojemu se elektroničko učenje koristi zajedno s tradicionalnim poučavanjem gdje je komunikacija licem u lice kombinirana s učenjem posredstvom računala“ (Carnet, 2009). Hibridno učenje trebalo bi predstavljati najbolju kombinaciju klasičnog i online obrazovanja. Ne postoji idealan oblik nastave, pa u ovoj varijanti nastavnici mogu sami birati najpogodnije metode i alate za izvođenje predmetnih sadržaja. Neki autori analizirali su i potrebne omjere između ova dva oblika nastave, pa tako Allen i Seaman (2010) smatraju da se postotak mora kretati između 30% i 80%. Suprotno tome, Staker i Horn (2012) smatraju da hibridno učenje obuhvaća niz tehnika i pristupa učenju, a nastava postane hibridna kada se u nju uvedu elementi online nastave. S obzirom na razne varijante i mogućnosti organiziranja hibridne nastave, predložili su podjelu hibridnog učenja na četiri glavna modela: rotacijski model, fleksibilni model, individualni hibridni model i obogaćeni virtualni model.

Rotacijski model je varijanta hibridnog učenja u kojem studenti imaju fiksni raspored unutar predmeta, gdje se rotiraju različiti elementi online i tradicionalne nastave, poput predavanja, grupnih projekata, individualnih seminara itd. Ovaj model ima i podkategorije: model rotacijske stanice, laboratorijski model, model obrnute učionice i model individualne rotacije. Fleksibilni model najčešće podrazumijeva nastavu preko Interneta, u kojem je materijal za učenje dostupan

preko neke internetske platforme, a učenici imaju individualiziran i fiksni raspored. U individualnom hibridnom modelu studenti imaju mogućnost vlastitog odabira oblika nastave, odnosno predmeta koje će slušati online, a koje u tradicionalnom nastavnom okruženju. Obogaćeni virtualni model predstavlja model u kojem svaki nastavni predmet sadrži nastavu „licem u lice” i online nastavu - dio nastave se sluša u klasičnom obliku nastave, a drugi dio učenici ili studenti mogu slušati i/ili gledati preko internetske platforme.

- Hyflex

U ovoj varijanti studenti sami biraju žele li pratiti nastavne sadržaje online ili u klasičnom obliku nastave uživo. Mogu odlučiti žele li „sinkrono online ili će pratiti asinkrono i mogu na dnevnoj bazi mijenjati način pohađanja” (Kučina Softić, 2021:6) Prema podjeli Hrastinskog (2008) s obzirom na komunikaciju sudionika na internetu razlikuju se na asinkrono i sinkrono učenje. Asinkrono e- učenje podrazumijeva samostalnu upotrebu internetskih servisa i platformi koja se ne odvija u stvarnom vremenu, dok se sinkrono učenje odvija u stvarnom vremenu uz pomoć raznih videokonferencijskih ili chat alata (Hrastinski, 2008; Shahabadi i Uplane, 2015; Boggar,2020).

- Online nastava

Online nastava je nastava koja se odvija potpuno uz pomoć informacijske tehnologije i alata, može podrazumijevati upotrebu internetskih platformi, online programa i sadržaja, a bazira se na fleksibilnosti prostorne i vremenske komponente.

3.1.2 Virtualni modul studiranja

Online učenje i modul virtualnog studiranja prije pojave pandemije dobivali su sve veću popularnost na sveučilištima diljem svijeta. Mnogi profesori i vanjski suradnici koristili su različite alate online učenja u nastavi za postizanje boljih ishoda učenja, prije potpunog prelaska na virtualni oblik studiranja (Kim i Bonk, 2006; Pape, 2010; Gray i DiLoreto, 2016; Hsu i sur., 2019; Baber,2020). Učenje na daljinu ili na daljinu moguće je pomoću tehnoloških alata poput interneta, aplikacija, video poziva i sustava za upravljanje učenjem (Ash and Davis, 2009). Brojne obrazovne institucije koristile su, te i dalje koriste, online učenje kako bi milijunima ljudi različitog porijekla, dobi i socijalnog statusa omogućile jednostavan pristup znanju i nastavnicima (Dukić, Mađarić, 2012). Pojedini oblici online učenja uklopljeni su i korišteni u hrvatskom obrazovnom kontekstu,

no implementacija alata online učenja u virtualnom okruženju razlikovala se s obzirom na područje znanosti (Grbavac, Grbavac, 2014).

U literaturi postoje razne definicije virtualnog studiranja i online učenja, a razlikuju se s obzirom na ciljeve i pristup autora. Za potrebe izrade ovog rada, virtualno studiranje definirano je kao učenje u virtualnom akademskom okruženju, te interaktivan proces između nastavnika i učenika koji je utemeljen na informacijskoj tehnologiji (Bognar, 2020). Uključuje aktivnosti kao što su: preuzimanje sadržaja i materijala s internet stranica predavača, korištenje interneta i online platformi u svrhu predavanja, komuniciranje s predavačima putem e-maila/foruma/poruka, predavanje zadaća i/ili seminara putem e-maila, polaganje kolokvija i/ili ispita putem računala, sudjelovanje na forumima posvećenim nastavnoj problematici, praćenje predavanja putem online programa.

Prema literaturi (Rovai i sur., 2007; Harandi, 2015) neke od prednosti online načina studiranja su: veća dostupnosti širem broju studenata, mogućnost individualiziranja rasporeda, stjecanje novih vještina, svakodnevna i brza dostupnost nastavnih sadržaja i materijala itd. Hitna nastava na daljinu je kratkoročno rješenje, privremena promjena trenutnog oblika (učioničke ili mješovitog oblika) nastave u online okruženje korištenjem dostupnih alata. Naglasak je na brznoj prilagodbi novonastaloj situaciji, dostupnosti materijala, te na održavanju nastave korištenjem digitalnih alata. Uspješnost online nastave ovisi o tehničkim preduvjetima, pažljivom planiranju i dizajniranju nastave, odabiru oblika nastave (sinkrona ili asinkrona), interakciji i komunikaciji između studenata i profesora, međusobnoj interakciji unutar grupe studenata, anagažiranosti studenata i profesora i sl.

S druge strane, postoje i negativni aspekti online načina studiranja. Simonson i suradnici (2006) navode da su ograničenja ovog tipa sljedeća: „(...) često može biti stavljen veći naglasak na tehnologiju, a ne na sadržaj koji obrađuju, neke teme se ne mogu dovoljno dobro obraditi putem računala, još uvijek nemaju svi pristup Internetu i računalu i jedina opcija učenja im je odlazak u školu, konvencionalnim učionicama odgovori na pitanja su instantni, dok je u internetskom okruženju za povratnu informaciju potrebno pričekati nekoliko sati ili, u najgorem slučaju, nekoliko dana (...)” (Simonson i sur.. 2006:234). Ovome bi trebalo dodati i manjak interakcije i rasprave među studentima koji utječe i na uspješnost ishoda učenja, promjene socijalne kohezije zbog manjka interakcije,

Virtualno studiranje nudi mnoge mogućnosti, a alati online učenja pokazali su se osobito korisnima u izvanrednim okolnostima koje je uzrokovala pandemija COVID – 19. Prema i priopćenju rektora Sveučilišta u Zagrebu prof.dr.sc. Damira Borasa dana 16. ožujka 2020. (UniZG.hr, 2020), donešena je odluka da se na većini sastavnica Sveučilišta u Zagrebu nastava nastavi odvijati u virtualnoj učionici, preko sustava Merlin, a sastavnice su koristile i druge sustave kao što su Microsoft Teams, Zoom, Adobe Connect i sl., koji su prikazani u idućem podpoglavlju. Sveučilište u Zagrebu također je donijelo preporuke za održavanje ispita, različite webinare o korištenju sustava te prijedloge za poboljšanje nastave.

3.1.3 Online programi u virtualnoj nastavi

Prethodno je spomenuto kako su korišteni razni programi u svrhu održavanja nastave na daljinu, profesori su sukladno ishodima predmeta i tehničkim mogućnostima odabrali najprikladniju varijantu za vlastite kolegije. U ovom dijelu rada navedeni su najpopularniji servisi, softverski programi i platforme koje su korištene za provođenje nastave u virtualnom okruženju na Fakultetu hrvatskih studija.

- **Merlin (Moodle)**

Sustav Merlin je virtualno okruženje za e-učenje koje se sastoji od platforme za e-učenje, e-portfolio sustava i sustava za webinare, a povezan je i s Informacijskim sustavom visokih učilišta (ISVU) (moodle.srce.hr, 2020/2021). Merlin se bazira na softverskom rješenju Moodle, a dostupan je nastavnicima, studentima i obrazovnim ustanovama u svrhu provođenja online nastave. Podaci Sveučilišta u Zagrebu upućuju na povećanje popularnosti i korištenja sustava Merlin tijekom prijelaza na održavanje online nastave - broj upisanih studenata u e-kolegijima 2020. god. je 34 027 (povećanje od 15,1%), a broj upisanih nastavnika 2020.god. iznosi 3 651 (povećanje 32,1%) (UniZG.hr,2020). „Sustav održavaju djelatnici Centra za e-učenje Srca (...),a trenutna inačica sustava Moodle na kojoj se temelji sustav Merlin je 3.9.” (moodle.srce.hr, 2020/2021)

- **Microsoft Teams**

Microsoft Teams je digitalna softverska platforma koja spaja razgovore, sastanke, datoteke i aplikacije u jedinstveni sustav upravljanja učenjem (eng. *Learning Management System* – LMS).

Također kombinira pohranu podataka, zajednički rad u aplikaciji i integraciju aplikacija, dio je Office 365 pretplate te je besplatan za studente i učenike ako koriste e-mail adresu obrazovne institucije koju pohađaju. Aplikacija je razvijena 2016. godine, a trenutno je dostupna na različitim platformama (Windows, iOS, Android, Web, Linux). Nastavnik ima mogućnost „zakazati sastanak” u chat, program će prikupiti informacije, a zatim zakazati sastanak i pozvati ostale članove, odnosno studente. Tsai (2018) je objasnio da su aplikacije u stvarnom vremenu (eng. *real-time chat applications*) koje rade u više sustava sveprisutnije i popularnije, nude opcije zajedničkog chata i funkcije koje e-pošta ne može, uključujući chat sobe, video konferencije i značajke koje repliciraju popularne društvene medije (u Martin i Tapp, 2019: 58-60). Prema podacima koji su objavljeni u travnju 2021. godine, Microsoft Teams broji više od 145 mil. korisnika, a od toga 115 mil. dnevno aktivnih korisnika, što je rapidno povećanje u usporedbi s prošlom godinom (Foley, 2021).

- Zoom

Zoom je još jedna od popularnih besplatnih digitalnih platformi koja nudi mogućnosti održavanja udaljenih konferencija koja mogu kombinirati videokonferencije, mrežne sastanke, dopisivanje i mobilnu saradnju. Osnovana je 2013. godine, veliku popularnost ova aplikacija stekla je pojavom koronavirusa i prelaskom na rad u online okruženju. Tvrtka je zbog rastućeg interesa maknula ograničenja za javne škole, što je rezultiralo povećanjem broja korisnika koji je tijekom ožujka 2020. godine porastao je 67% (Vena, 2020). Rast popularnosti ove aplikacije zabilježen je među razdvojenim obiteljima i starijim generacijama, koji se nisu mogli vidjeti zbog pravila socijalnog distanciranja (Parsons, 2020). Bitno je napomenuti da Zoom nudi mogućnost zatvorenog sastanka koji može trajati 40 minuta i imati maksimalno 100 sudionika.

- Adobe Connect

Adobe Connect je paket softvera za daljinsko obrazovanje, web konferencije, prezentacije i dijeljenje radne površine. Adobe Connect ranije je bio dio obitelji Adobe Acrobat i nekoliko je puta mijenjao imena (Wikipedia, 2021). Odvija se u realnom vremenu, a može uključivati zvučnu, tekstualnu ili videokomunikaciju između predavača i polaznika. Predavač u virtualnoj sobi ima ulogu „hosta” što znači da ima administratorske ovlasti koje omogućuju upravljanje, kreiranje sučelja, uređivanje virtualne sobe i davanje prava ostalim sudionicima. „Host” može snimiti

sastanak/webinar, a ta snimka može biti dostupna ostalim sudionicima na serveru. Jedna virtualna soba može imati 100 sudionika, a vremensko trajanje sastanka je neograničeno.

- Discord

Discord je još jedna besplatna online platforma koja je nastala 2015.godine, a inicijalno je namijenjena „gaming zajednici” za zajedničku komunikaciju. Discord zajednice sastoje se od servera. Serveri su organizirani u individualnim kanalima u kojima predavači mogu razgovarati s drugim studentima ili predavačima. Serveri se mogu gledati kao virtualne učionice, tekstualni kanali mogu služiti za dijeljenje sadržaja i pisanje poruka, a preko zvučnih kanala mogu držati nastavu ili međusobno razgovarati. Discord trenutno ima preko 300 mil. registriranih korisnika, od toga 140 mil. mjesečno aktivnih korisnika, premda u tom broju i dalje je najveći udio „gaming zajednice”, od pojave pandemije COVID-19 zabilježili su najveći porast korisnika (Statista.com, 2021).

- Google Meet

Google Meet je usluga koju je razvio Google, predstavlja jednu od dvije aplikacije koju su zamjena za Google Hangouts, a druga je Google chat. Pruža mogućnosti video komunikacije. Moguće je povezati podatke s Google računa, pridružiti se pozivu s iOS ili Android aplikacije, dijeliti ekran i ostale sadržaje, a sastanak je ograničen na 60 minuta i maksimalno 100 sudionika. Broj korisnika ove usluge također je porasao tijekom pandemije, prema Forbesu (2020) broj novih korisnika dnevno je rastao za 2 mil (Forbes.com, 2020).

- Jitsi

Jitsi je „zbirka besplatnih i otvorenih izvornih višeplatformnih aplikacija za glas, video konferencije i razmjenu trenutnih poruka za web platformu, Windows, Linux, macOS, iOS i Android.” (Gaj i sur.,2017:250). Specifičnost ovog sustava je ta što je to sustav otvorenog programskog koda te ga je moguće instalirati na vlastiti poslužitelj, ali i bez prepreka koristiti na web-stranici <https://jitsi.org/> (Srce,2020). Za korištenje nije potrebna prethodna registracija, no ipak preporuka je da se Jitsi koristi preko središnje web stranice, s manjim brojem sudionika. Za razliku od Zooma i Google Meeta, nema vremensko ograničenje, no webinar može pohađati maksimalno 75 sudionika (30 sudionika s videom).

- Skype

Skype je još jedan besplatni internetski program koji služi za razmjenu poruka, upućivanje glasovnih i/ili video poziva, slanje datoteka, kontakata, a ima i mogućnost slanja novca na račun. Nastao je 2003. godine, trenutno je dostupan u web verziji te kao mobilna aplikacija, nalazi se u vlasništvu Microsofta od 2011. godine. Od pojave pandemije i prelaska na online način poslovanja i školovanja, Microsoft je objavio da je porastao broj korisnika Skype-a tijekom ožujka 2020.godine, no i dalje je Microsoft Teams u velikoj prednosti. Prema zadnjim podacima, Skype ima 300 mil. mjesečno aktivnih korisnika, od toga 40 mil dnevno aktivnih korisnika (Smith, 2021).

3.2 Društvene mreže

Internet je medij koji je u najvećoj mjeri slobodan i nudi ogromne mogućnosti informiranja. Elektronski mediji u modernom društvu imaju veliku važnost, osobito su popularni kod mlađih generacija. „Društvene mreže, osim privatnih korisnika, koriste i javne osobe, razne tvrtke, medijske kuće i slično – za oglašavanje, prodaju, kupnju, informiranje, prezentiranje.” (Kapeš, 2020:2). Danas svjedočimo velikoj popularnosti društvenih mreža, a uspon istih označava pomak u organizaciji i funkcioniranju socijalne interakcije. Iako ne postoji jednoznačna definicija, može se reći da su društvene mreže su internetski servisi koji omogućuju osobama da izrade vlastiti profil „u okviru ograničenog sustava, artikulira listu drugih korisnika s kojima dijeli povezanost te vidi i uspoređi svoju listu kontakata s onima koje su napravili drugi korisnici unutar sustava “(Grbavac, Grbavac, 2014: 208).

Društvena mreža predstavlja teorijski konstrukt koji je koristan za primjenu u društvenim znanostima kako bi se proučavali odnosi između individua, grupa, organizacija, ili kompletnih društava. Čovjek je po svojoj prirodi društveno biće, stoga je razumljiv interes za društvenom komunikacijom i društvenim mrežama. „Glavno obilježje svih društvenih mreža su univerzalna komunikacijska sredstva i tehnike, kao i zajednički interes koji drži grupe ljudi zajedno.” (Grbavac, Grbavac, 2014:207). Online društvene mreže olakšavaju upoznavanje novih pojedinaca, ali također olakšavaju održavanje već postojećih odnosa. Priroda tih odnosa razlikuju se s obzirom na mogućnosti koje pojedina mreža pruža. „Sudjelovanjem u društvenim mrežama i društvenim umrežavanjem „izgrađuju” identitet i započinju socijalizaciju koja uključuje čitanje profila drugih članova zajednice i komuniciranje s njima.” (Vidak,2014; u Kurtalić, 2018:5).

Društvene mreže razvijaju se od devedesetih godina, svakom fazom stjecale su veću popularnost i sve veći broj korisnika. Najpopularnije društvene mreže su Facebook, Instagram, TikTok, Snapchat, WhatsApp, Twitter, Youtube itd. Ti online servisi se fokusiraju na korisnika, omogućavajući mu samoprezentaciju, kreiranje liste prijatelja, komentiranje drugih sadržaja, slanje poruka, dijeljenje vlastitih i tuđih multimedijalnih sadržaja. U interakciji na društvenim mrežama mladi koriste emotikone (smajlice), GIF-ove (pokretne slike), meme-ove (duhovite slikovne opise), kratke tekstualne poruke, fotografije i video snimke.

- *Facebook*

Facebook je društvena mreža osnovana 2. travnja 2004. godine, a za njegov razvoj najviše je zaslužan Mark Zuckerberg. Sa svojih 2,8 milijarde aktivnih korisnika (2021). Facebook je najveća društvena mreža na svijetu, dakle „gotovo svaki treći stanovnik ove planete je korisnik Facebooka.” (Lončar,2019:22) Osim web inačice, dostupna je i Facebook mobilna aplikacija koja je kompatibilna sa svim uređajima. Početak Facebooka krenuo je iz ideje o mogućnosti povezivanja pojedinaca unutar specifične zajednice, zajednice studenata Harvardskog sveučilišta, a to je ubrzo preraslo u ideju o povezivanju ne samo studenata, već i prijatelja, poznanika, članova obitelji itd. U Facebook grupama korisnici međusobno mogu dijeliti informacije, raspravljati o pojedinim temama, postavljati pitanja, objavljevati fotografije, dokumente, video zapise i slično. Facebook grupe mogu biti privatne (zahtijevaju odobrenje članstva koje daje administrator grupe te onemogućuju korisnicima koji nisu članovi da vide što se u grupi objavljuje) i javne (svi korisnici Facebooka mogu se pridružiti grupi i vidjeti što se u njoj objavljuje). Osim toga, grupa može biti tajna (mogu je putem Facebook tražilice pronaći samo članovi, a novi korisnici se pridružuju putem pozivnice od strane člana grupe) ili vidljiva svima (svi korisnici Facebooka mogu je pronaći putem tražilice). Mogućnost stvaranja takvih virtualnih zajednica iskoristili su i studenti, pa često postoji više grupa za studente određenog studijskog smjera, za studente iste godine, studente istog sveučilišta ili studente određenog područja. Facebook je najpopularniji među studentskim grupama zbog jednostavnosti i velikog dosega objava, a mnogi autori gledaju na Facebook kao važno mjesto nestrukturiranog i neformalnog učenja (Selwyn, 2009:170).

- *Twitter*

Twitter je društvena mreža stvorena 2006. godine, služi za razmjenu i dijeljenje kratkih objava i novosti koje mogu sadržavati maksimalno 280 znakova (do 2017. godine 140 dopušteno je bilo 140 znakova). Ideja suosnivača Twittera Jacka Dorseyja bila je kreirati „web uslugu na kojoj će ljudi moći komunicirati na način sličan SMS-u (eng. Short Message Service).” (Lončar,2019:9) Objave na Twitteru nazivaju su tweet (na engleskom jeziku znači cvrkut ptica), a po tome je cijela mreža dobila ime i brend, odnosno oznaku. Registrirani korisnici mogu objavljivati tweetove, a neregistrirani korisnici mogu samo čitati, ta javnost Twittera je njegova jedinstvenost. „Za jednostavnije pretraživanje postova na Twitteru, koristi se upotreba hashtagova koji se sastoje od „ključne riječi koja najbolje opisuje temu i prefiksa “ (Brautović, 2012: 3, u Rakić,2020: 22). Za vrijeme izbora, osobito u SAD-u predsjednički izbori 2016. godine, Twitter je bio najposjećenija društvena mreža, a u jednom trenutku pokazao se kao najveći izvor vijesti. Prema portalu Statista (2021) Twitter je imao preko 199 mil. dnevno aktivnih korisnika, s preko 500 mil. svakodnevnih „tweetova”.

- *Instagram*

Instagram je također jedna od vodećih društvenih mreža po popularnosti, osobito među mlađom generacijom. Osnovan je 2012. godine, prvotno dostupan samo kao mobilna aplikacija, a zatim je razvijena i web verzija. Korisnici imaju vlastiti profil koji uređuju, može biti javni ili privatni. Osim što mogu objavljivati sadržaje, mogu pratiti i označavati druge korisnike, uz uvjet da su prihvatili zahtjev za praćenje ako se radi o privatnom profilu. S obzirom na porast popularnosti, Facebook je otkupio Instagram već 2012. godine, s obzirom na to, korisnik Instagrama i Facebooka može povezati račune, istodobno objaviti ili dijeliti sadržaj na obje mreže. Inicijalno je Instagram bio društvena mreža specijalizirana za dijeljenje fotografija, no kroz vrijeme kreatori su dodali i mogućnost dijeljenja kratkih priča (eng. *story*) koje mogu biti slike ili kratki videi, a vidljive su 24 sata, te dodavanja videa (eng. *Reels, IGTV*) koji mogu duže ostati na profilu. Prema najnovim podacima, Instagram ima više od 1.074 milijardi korisnika (Enberg,2020), s više od 500 mil. dnevno aktivnih korisnika (statista.com,2021). Instagram objave su danas bitne raznim poduzećima, agencijama i poslovnim subjektima s obzirom na utjecaj i doseg popularnosti koje nudi ova društvena mreža. To je vidljivo i u činjenici da većina influencera (utjecatelja) bazira svoje poslovanje većinom na Instagram objava, oni imaju profile otvorenog tipa, a njihove objave

su pomno odabrane i unaprijed isplanirane. „Instagram je za prenošenje pažljivo njegovanog stila. Snapchat služi za razmjenu poruka u trenutku. Twitter je za razgovore u stvarnom vremenu oko događaja u trendu, a Facebook je za komunikaciju sa obitelji.” (Kurtalić,2018:15).

- *Snapchat*

Snapchat je besplatna mobilna aplikacija, osnovana 2011. godine, a jedna je od najpopularnijih društvenih mreža među mladima. Korisnicima pruža mogućnosti slanja slike, videa, poruke ili stavljanja priče (eng. *story*) na svoj profil. Poruke koje korisnici šalju jedni drugima dostupne primateljima određeno vrijeme, odnosno par sekundi, a upravo je to jedinstvenost Snapchata. Briše poruke nakon nekoliko sekundi nakon što je primatelj vidio sadržaj, što korisnicima pruža određeni osjećaj privatnosti. Osim toga, Snapchat nudi veliki broj filtera i efekata koje je moguće dodati na sliku ili video. Prema najnovijim podacima Snapchat ima 280 mil. dnevno aktivnih korisnika, a dnevno se podijeli preko 5 milijardi Snapchat objava između raznih korisnika (investor. snap.com, 2021).

- *YouTube*

YouTube je društvena mreža koja je prvotno osmišljena za objavljivanje duljih videozapisa. Registrirani korisnici mogu objavljivati, dijeliti, pregledavati, komentirati i ocjenjivati videozapise, dok neregistrirani korisnici ne mogu komentirati ili ocjenjivati sadržaj. YouTube je trenutno jedna od podružnica Google-a, a osnovan je 2005. godine od strane Chada Hurleya, Stevea Chena i Jaweda Karima. Korisnici sami mogu kreirati listu gledanja, a YouTube na osnovu odabira korisnika može predložiti videozapise. YouTube je popularan među korisnicima svih generacija, trenutno ima preko dvije milijarde mjesečno aktivnih korisnika, preko 122 miliona dnevno aktivnih korisnika, a zanimljivo je da 37% generacije u rasponu dobi od 18 do 34 godine dnevno gleda (eng. „*binge watch*”) više uzastopnih sati YouTube sadržaj (youtube.com, 2021). Mnogi profesori iskoristili su opciju dijeljenja i objavljivanja svojih predavanja preko YouTube-a za potrebe svojih kolegija.

- *WhatsApp*

WhatsApp je prvenstveno mobilna aplikacija za razmjenu sadržaja, odnosno poruka u obliku teksta, glasovne poruke, fotografije, GIF-a, videozapisa ili dokumenta. Ova društvena mreža osnovana je 2009. godine, a Facebook je otkupio i ovu mrežu 2014. god. Korisnici se moraju

registrirati preko mobilnog broja, stoga je Whatsapp posebno popularan među bliskim poznanicima, obiteljima itd. Osim slanja poruka, ima mogućnost glasovnog i/ili video poziva, dijeljenja „priča”, te kreiranja grupa. WhatsApp je jedna od prvih besplatnih aplikacija za online slanje poruka, za slanje poruka poznanicima i prijateljima korisnici jedino trebaju biti spojeni na internetsku mrežu. Korisna je i mogućnost arhiviranja razgovora, tako da korisnici mogu neometano nastaviti razgovore na više uređaja, neovisno o platformi koju koriste. Odnedavno WhatsApp ima opciju i Whatsapp Web, koja omogućuje spajanje na WhatsApp web verziju s jednostavnim skeniranjem jedinstvenog QR koda. WhatsApp trenutno broji više od 2,5 milijarde dnevno aktivnih korisnika, vodeća je društvena mobilna mreža za dopisivanje i treća najpopularnija društvena platforma (statista.com, 2021). Istraživanje „Izazovi u visokom obrazovanju za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 i socijalne izolacije: iskustva i potrebe studenata i djelatnika visokih učilišta” pokazalo je da su mnogi studenti i djelatnici visokih učilišta tijekom izolacije uzrokovane pandemijom Covid-19 često koristili WhatsApp za interakciju s kolegama, studentima i profesorima (Agencija za znanost i visokoobrazovanje, 2020).

- *TikTok*

TikTok, prijašnji musical.ly, je društvena mreža u vlasništvu kineske tvrtke ByteDance, kao musical.ly lansiran je 2017. godine, a kao TikTok na tržištu se pojavio 2018. godine. TikTok je aplikacija koja je usmjerena na stvaranje, gledanje i razmjenu videozapisa. To je relativno nova društvena mreža, a TikTok je stekao veliku popularnost uz pomoć viralnih trendova, izazova, karakterističnih plesova i imitiranja (eng. *lip sync*). TikTok prati rastuća popularnost, trenutno ima preko 689 mil. mjesečno aktivnih korisnika, preko milijardu videa je dnevno pregledano, a 41% TikTok korisnika je mlađe generacije, između 16 i 24 godine (omnicoreagency.com, 2021). Ova aplikacija dopušta kreatoru videa da uređuje, skraćuje, dodaje filtere i glazbu na video koji objavljuje. Korisnici imaju mogućnost praćenja, a generira i personaliziranu stranicu (eng. *for your page*) baziranu na pretraživanjima korisnika i popularnosti koju je dosegao video.

- *Viber*

Viber je mobilna aplikacija koja omogućuje besplatno slanje poruka i poziva. Viber nudi tri vrste grupne komunikacije (Groups, Communities i Broadcast), a one se međusobno razlikuju po broju sudionika i administratora. Viber također nudi aplikaciju za stolna i prijenosna računala, a ova aplikacija razvijena je 2010. godine. Prema portalu Statista (2021) Viber imao je preko 1,7

milijardi registriranih korisnika u 2020. godini, s 260 miliona dnevno aktivnih korisnika (statista.com,2021).

3.3 Društvene grupe

Ljudi kroz društvene procese i interakciju tvore organizirane i postojeane odnose i obrasce svojevrzne društvene organizacije. Razvijeno društvo podrazumijeva i raznovrsnije čovjekove potrebe, a samim time su i društvene grupe brojnije (Kuvačić, 2004). Prema G. Simmelu, ljudi u svakodnevnom životu apsorbiraju bezbroj međuodnosa, ekonomskih, političkih, obiteljskih i te veze im daju amorfni smisao jedinstva, osjećaj da su dio postojeće i stabilne društvene strukture. (Kalanj, 2005). Pojedinci djeluju kroz razne forme udruživanja, uključujući se ili osnivajući društvene grupe koje se temelje na prolaznom ili trajnom jedinstvu. Društvo je izgrađeno od cijelog niza više ili manje trajnih oblika udruživanja. Društvena grupa prema sociološkom shvaćanju, označava skup pojedinaca koji su u stalnoj interakciji, a koje povezuje zajednički identitet, osjećaj pripadnosti, te zajedničko „mi” koje se razlikuje od „oni” (ostalih ljudi). Cooley (1909) je u svojoj knjizi „Socijalna organizacija: Studija o većem umu” („Social organization: A study of the larger mind”) opisao društvene grupe i razlikovanje primarnih i sekundarnih društvenih grupa. Primarne društvene grupe su osnovne društvene grupe, temelje se na visokom stupnju intimnosti, emocijama, povezanosti i dugotrajnim vezama. Grade se kroz interakciju „licem u lice”, imaju veliku ulogu u individualnom razvoju pojedinca i socijalizaciji. Sekundarne društvene grupe nisu stalne i trajne kao primarne, a bazirane su na interesima i/ili ciljevima. To su funkcionalne grupe, a odnosi unutar sekundarnih društvenih grupa su prolazni, privremeni i podređeni zajedničkim interesima. Naravno, može doći do preklapanja ovih grupa. Ključno za analizu grupe je razumijevanje pojma referentne grupe. Referentna grupa je grupa koja služi pojedincima kao mjerilo i snalaženje u društvu, odnosno za definiranje valjanosti postupka. Vrijednosti referentne grupe određuju značenja koja osoba pridaje stvarima i događajima, te za usporedbu i poimanje vlastitog društvenog položaja.

3.3.1 Formalne i neformalne društvene grupe

S obzirom na odnose unutar grupe i unutarnju organizaciju grupe, razlikuju se formalna i neformalna društvena grupa. Ova podjela uglavnom se koristi u sociologiji rada i organizacije. Formalna grupa je organizirana funkcionalna grupa, s jasno definiranim ciljevima, podjelom rada

i s određenom organizacijskom strukturom. Za ovu grupu karakteristična je Durkehimova organska solidarnost – podrazumijeva se podjela rada i funkcionalna diferencijacija. Za razliku od formalne grupe, neformalne grupe nastaju spontano iz međuljudskih odnosa, iz određene sličnosti, uzajamnih odnosa ili povezanosti, ne postoji hijerarhija unutar grupe niti formalni vodstvo. Neformalnoj grupi može se prepisati mehanička solidarnost – proizlaze iz sličnosti, nastala jer je izvjestan broj stanja svijesti zajednički svim članovima društva.

Formalnu grupu u ovom radu označavaju virtualne zajednicu između studenata i predavača koja je nastala radi održavanja nastave u virtualnom okruženju, sa svrhom postizanja ishoda učenja. Predavač je vođa formalne grupe, određuje tijek nastave i predavanja prema nastvnom planu kolegija. Interakcija se odvija preko online programa koje grupa koristi za potrebe virtulanog učenja - preko Merlina, Microsoft Teams-a, Discord-a, Zoom-a, Jitsi-ja, Adobe Connect-a ili Google Meet-a. U nekim formalnim grupama mogu postojati neformalni odnosi između članova, odnosno studenata i profesora, no grupa se i dalje bazira na podjeli rada, ciljevima i funkcijama unutar grupe. Koncept neformalne grupe odnosi se na virtualne zajednice između studenata, koje su bazirane na sličnosti (isti studijski smjer, godina studija i sl.), a u ovom radu poseban je naglasak na ovim grupama i njihovom održavanju tijekom izvanrednih okolnosti uzrokovanih pandemijom COVID-19. No, te velike grupe studenata cijelog studijskog smjera također se u nekim slučajevima mogu smatrati kao formalne grupe. Ovaj fenomen problematiziran je u idućim poglavljima. Osim na sličnosti, na društvenim mrežama kao što su Facebook, Instagram, Whatsapp i sl. Osim većih virtualnih zajednica studenata, bitno je napomenuti da postoje i manje neformalne grupe studenata (do 10 osoba) na društvenim mrežama koje su nastale iz bliskosti i uzajamnih odnosa, a koje su nastale u „realnom” svijetu, odnosno prenešene su grupe koje su nastale u interakciji „licem u lice”.

3.3.2 Održavanje društvene grupe

Kroz povijest, ljudi su solidarnost generirali interakcijom „licem u lice”. To je naglo prekinuto pojavom pandemije COVID-19 i uvođenjem izvanrednih mjera koje se temelje na socijalnom distanciranju. Collins na pandemiju gleda kao na „prirodni socijalni eksperiment koji je natjerao ljude da promjene svakodnevnicu i interakciju, bilo sa strancima ili bližnjima” (Collins, 2020: 477) Pita se je li socijalni život promijenjen iz temelja prelaskom u novi oblik interakcije te jesu li nestale sve teorijske premise o uvjetima normalne socijalne interakcije. Tvrdi da elektronički

mediji samo nadopunjuju inetrakciju uživo i ne mogu je nikad zamijeniti, a Ling (2008) je zaključio da ljudi preko društvenih mreža najviše komuniciraju s ljudima s kojima su bliski u stvarnosti, te da razgovor preko mobitela stvara određena vrsta solidarnosti i osjećaja privrženosti, no to je i dalje slabije nego u interakciji „licem u lice”. Pojava koronavirusa dodatno je ubrzala upotrebu tehnologije u vizualnom i auditornom načinu, s gotovo potpunom zamjenom tjelesne funkcije razgovora. Collins smatra da je pandemija radikalno promijenila interakcijske rituale, primjerice zabranila je određene tipove interakcijskih rituala (vjerske rituale i skupove, političke skupove, sportske, kulturne i zabavne događaje). U blažem obliku, ograničena je uobičajna interakcija licem u lice uz maske i socijalno distanciranje, slabeći čimbenike koji se inače odvijaju i repliciraju u interakciji. Što se tiče obrazovanja, klasična nastava zamijenjena je nastavom na daljinu uz pomoć elektroničkih medija u formi koordiniranog rada, školovanja i socijalnog okupljanja. Postavlja se pitanje što se događa sa socijalnom solidarnošću i socijalnim emocijama kada su sastojci interakcijskih rituala akcije zabranjeni ili umanjeni? Ako se interakcija „licem u lice” zamijeni elektroničkim medijima, koji aspekti interakcije na daljinu utječu na koje interakcijske rituale (IR), i kakvi su ti utjecaji? U daljnjoj analizi, ova teorijska pitanja su problematizirana i ispitana na grupi studenata sociologije na Fakultetu hrvatskih studija. Bitno je napomenuti da je u analizi izostavljena tjelesnu funkciju interakcije licem u lice, koja je voditelj središnjih procesa uzajamnog fokusa i ritmičkog privlačenja.

3.3.3 Interakcijski rituali (IR)

Teorija interakcijskih ritualnih lanaca je sociološka mikro teorija i detaljno analizira socijalne procese u kratkom periodu. Dulja vremenska razdoblja sastoje se od onoga što se događa u kraćim vremenskim razdobljima. Socijalne veze se stvaraju i raskidaju, nisu konstantne (Collins, 2004). Gledajući mikro detalje, u čovjeku postoji velika doza fluidnosti društvenog života, stoga tvorbe poput socijalne solidarnosti variraju ovisno o dinamici situacije. Pojame rituala preuzet je iz Durkheimovog rada, rituali označavaju oblik ponašanja koji uključuje ponovljene, stereotipne socijalne akcije koja gradi emocije i stvara osjećaje društvenog članstva (Durkheim, 2008 (1982)). Goffman je prikazao da se ovi termini mogu primijeniti u gestama i prvi upotrijebio termin „interakcijski rituali“ od kojega je Collins i preuzeo značenje. Postoje brojni čimbenici i varijable koje u ritualu rezultiraju solidarnošću i oni mogu biti analizirani u svakom socijalnom susretu, bio

on formalni ili neformalni. Točniji način referiranja na središnje procese je „međusobni fokus, ritmična koordinacija“ modela solidarnosti. (Collins, 2020: 478-481)

Socijalna realnost sastoji se od lanaca interakcijskih rituala koji se sastoji od sljedećih elemenata:

- 1) fizička prisutnost (blizina, pojedinci mogu osjetiti i vidjeti jedni druge)
- 2) zajednički fokus pažnje (pažnja subjekata je na istome, stvara se osjećaj intersubjektivnosti i mogućnost zajedničke glume – geste ili kretanje u istom smjeru)
- 3) zajedničko raspoloženje
- 4) ritmička koordinacija (sinkronizacije razgovora i neverbalnih gesti)

Povratni procesi odvijaju se na osnovu ovih čimbenika. Kada ljudi obraćaju pozornost jedni na druge postoji tendencija pojačavanja zajedničke emocije, a zajedničke emocije pojačavaju zajednički fokus. Ritmička koordinacija nije samo ograničena na emocionalno nabijene radnje (uzbuđenje, navijanje itd.), tako može djelovati i zajednička tišina, međusobne pat pozicije koje se često događaju kad ljudi prijete nasiljem u F2F interakciji, ali blizina njihova susreta ga inhibira. Ritmička koordinacija bolje objašnjava koordiniranu socijalnu interakciju od „emocionalnog usklađivanja“ .

5) socijalna solidarnost

6) emocionalna energija – pojedinci se osjećaju „nabijeno energijom“, uzbuđeno, nakon uspješnog interakcijskog rituala. Emocionalna energija specifična je za svaku grupu.

7) kolektivni simboli – Durkheim ih je nazvao „svete stvari“, kolektivni simboli obuhvaćaju sve ono što članovi grupe smatraju najvažnijim, najkarakterističnijim za grupu (odjeća, slogani, ideje, vjerovanja).

8) osjećaji moralne pravičnosti – za svaku grupu fundamentalan je standard moralne pravičnosti, poštivanje grupnih simbola i rituala. Uspješni socijalni interakcijski rituali su mikroprocesi koji generiraju „socijalni red“, daju identitet ljudima, čini ih empatičnima prema različitim fenomenima u njihovom okolišu, stvara diskurs ideja, generira moralnost društva.

Ključni čimbenici uspješnog interakcijskog lanca su zajednički fokus pažnje i zajedničke emocije (raspoloženje), oni ili grade ili ruše interakcijski lanac. Ako se održe kroz proces, prođu ritmičku

koordinaciju rezultiraju sa socijalnom solidarnošću, emocionalnom energijom, kolektivnim simbolima i s osjećajima moralne pravičnosti. Rituali se moraju odvijati neprestano kako bi se ovi interakcijski lanci održali (Durkheim, 2008). Fizička prisutnost je važna zato što olakšava zajednički fokus pažnje, stvaranje zajedničkog raspoloženja i ritmičke koordinacije. Kada se osobe gledaju međusobno licem u lice i orijentaciju tijela, znaju na šta trebaju obratiti pozornost, govor tijela i visina glasa omogućava komunikaciju i pojačavaju doživljaj. (Collins, 2004, u Collins, 2020: 480-482). Dakle, već socijalno distanciranje i nošenje maski značajno utječe na čimbenike interakcijskog rituala, stoga su zajedničke emocije i zajednički fokus pažnje oslabljeni i interakcijski ritualni lanac teže će se održati.

Nagli prelazak iz klasične nastave u nastavu na daljinu utjecao je na kvalitetu studentskog života, tradicionalni elementi nastave preseljeni su u virtualne učionice, bez da su ispitani preuvjeti online nastave. Poznato je da virtualno studiranje zahtijeva određene tehničke uvjete i znanja o tehnologiji i digitalnim programima i sustavima, što je predstavljalo izazov za neke studente i djelatnike visokih učilišta. Osim toga, istraživanja pokazuju da virtualno studiranje ima negativne posljedice na motivaciju studenata zbog nedostataka studentske interakcije i interakcije s predavačem, nestalnosti predavanja (Wall Street Journal, 2020, u Collins, 2020:488). Praćenje online nastave također ne zahtijeva jednaki fokus pažnje kao što je to slučaj u nastavi uživo, osobito ukoliko profesori ne zatijevaju praćenje nastave uz uključene kamere, pa studenti dok slušaju predavanja mogu raditi i druge aktivnosti, u praksi to često uključuje korištenje društvenih mreža, gledanje televizije, igranje igrice itd. Osim toga neki studenti navode i da ne mogu pratiti predavanja zbog izvanjskih utjecaja - smetnji iz okoline (Collins, 2020: 490). No, kao što Collins napominje smanjeni fokus pažnje na online predavanjima, ne znači automatski da su interakcijski rituali u tradicionalnoj nastavi uspješniji (Collins, 2020). Ipak, s obzirom da nedostaje element fizičke prisutnosti, upitna je i ritmička koordinacija koja koordinira socijalnu interakciju, pojačava zajedničke emocije i zajednički fokus pažnje. Interakcija „licem u lice” je integralni dio razvoja u studentskom životu, pa to predstavlja problematiku i kada se govori o mentalnom zdravlju, koji je bio jedan od najistraživanijih aspekata pandemije COVID-19 (Hemanth, 2020). Istraživanja pokazuju da je drastično poraslo korištenje društvenih mreža za vrijeme virtualnog studiranja i socijalnog distanciranja (*lockdown-a*), no studenti su ipak izrazili da se osjećaju usamljenije i manju motivaciju za studiranjem, što sugerira da društvene mreže i studiranje u virtualnom okruženju ne mogu zamijeniti interakciju uživo (Hemanth, 2020: 12).

3.4 Virtualne zajednice

3.4.1 Virtualne i realne zajednice

Zajednica promatrana kao socijalna kategorija, definira se kao „dinamičan proces koji se sastoji od skupa nekoliko različitih procesa koje je moguće identificirati kao solidarnost, kooperaciju, identifikaciju, socijalnu interakciju, osjećaj pripadnosti zajednici i slično.” (Luketić, 2005:19). Koncept zajednice značajan je u sociologiji, od njenog samog formiranja, zajednica je jedan od središnjih pojmova. Pojam zajednice mijenjao se prelaskom iz predindustrijskog u industrijsko društvo, a značajan doprinos u razumijevanju zajednice dali su Emile Durkehim, Ferdinand Tönnies, Max Weber i Georg Simmel. Tönnies razlikuje zajednicu („Gemeinschaft”) i društvo („Gesellschaft”). Zajednica je zasnovana na osjećajima, a ljudi su povezani kvenim srodstvom ili vrijednostima, dok je društvo se temelji na nekoj vrsti interesa, karakterističan za kompleksnije društvo. Durkehimovo shvaćanje već je spomenuto u raspravi o društvenim grupama, on razlikuje mehaničku i organsku solidarnosti, mehanička solidarnost podrazumijeva sličnost i kolektivnu svijest nad individuumom, dok organska solidranost proizlazi iz podjele rada. Promjena od zajednice i mehaničke svijesti prema društvu i organskoj solidarnsoti predstavlja promjenu u strukturi odnosa (Luketić, 2005). Razvojem interneta i povećanjem broja ljudi koji imaju profil na društvenim mrežama, stoga su nastale i virtualne zajednice, online grupe u kojima osobe posredstvom interneta sudjeluju u različitim interkacijama. Virtualne zajednice postoje zadnjih trideset godina, započele su kao okupljanje ljubitelja tehnologije, a tijekom vremena i ubrzanim razvojem i interneta stvoreno je sve više virtualnih zajednica koje su uključivale osobe različite dobi interesa. Postoje razne definicije virtualnih zajednica, s obzirom na multidisciplinarnost konteksta. Preece navodi da su virtualne zajednice „čine ljudi koji su u međusobnom kontaktu kako bi zadovoljili određene potrebe ili ispunili određenu društvenu ulogu (vođenje, moderiranje). Oni dijele zajedničke interese, potrebe, informacije ili usluge na kojima se i temelji sama zajednica. Zajednice su definirane i regulirane prešutnim pretpostavkama, protokolima, pravilima ili zakonima. Sama zajednica ovisi o računalnim sustavima koji omogućuju stvaranje osjećaja zajedništva.” (Buhrmann, 2003, u Malvić,2017:5). „Značenje virtualne zajednice kao socijalne kategorije očituje se u važnosti koju ovakav tip zajednica ima u smislu uspostave i održavanja odnosa između članova.” (Luketić, 2005:33). Virtualne zajednice su novi oblik društvenosti, utemeljen na virtualnom identitetu, a zbog prostorne udaljenosti poprimile su ulogu održavanja

društvene grupe i integracije. Sa sociološkog stajališta, virtualne i realne zajednice imaju dosta toga zajedničkog, no razlika je u prostornoj i vremenskoj dimenziji. Obje vrste zajednica zahtijevaju zajedničke veze, interakciju među članovima, iako je interakcija bitno drugačija ako uzmemo u obzir identitet koji ne mora biti jednak stvarnom životu. Već je rečeno da se primarne društvene grupe grade kroz interakciju „licem u lice”, imaju značajnu ulogu u individualnom razvoju i socijalizaciji. U slučaju virtualnih zajednica studenata, primarne grupe bile bi grupe studenata koje su nastale iz zajedničkog druženja, te su se održale kroz trajanje studija. Primarnu grupu predstavlja virtualna zajednica cijelog studijskog smjera u kojoj se odvija najbitnija komunikacija u vezi nastave, obrazovnih ishoda itd. Te interakcije koje se događaju unutar primarne skupine i koje služe emocionalnim potrebama nazivaju se izražajne funkcije, koje se razlikuju od samo pragmatičnih (Cooley, 1909). No, primarne grupe mogu biti i manje neformalne grupe, utemeljene na poznanstvima i dugotrajnim vezama stečene u druženju van akademskog okruženja. Sekundarne društvene grupe nisu stalne i trajne kao primarne, a bazirane su na interesima i/ili ciljevima. To su virtualne zajednice studenata koje su nastale zbog ispunjavanja nekog zadatka (seminara, projekta i sl.), a interakcija je smanjena ili nepostojana nakon izvršenja cilja, dakle grupa se ne održava nakon nestanka zajedničkog interesa. Ove grupe služe instrumentalnoj, a ne izražajnoj funkciji, što znači da je njihova uloga više usmjerena na cilj ili zadatak (Cooley, 1909). Referentne grupe služe pojedincima za definiranje valjanosti postupka. Vrijednosti referentne grupe određuju značenja koja osoba pridaje stvarima i događajima, te za usporedbu i poimanje vlastitog društvenog položaja. Mogu označavati „osobu, grupu ljudi ili instituciju koju pojedinac najčešće uzima kao uzor na koji se oslanja u svojem mišljenju, rasuđivanju, stavovima i ponašanju.“ (Mihić, 2006:17). Postoji više vrsti referentnih grupa, a ovom istraživanju fokus je na virtualnim referentnim grupama. „Virtualne grupe su osobno birane grupe pojedinaca koji su ušli u međusobnu interakciju preko računala, a zbog zajedničkih interesa, ciljeva, te su ove grupe vođene zajedničkim normama i vrijednostima.” (Pentina, Prybutok i Zhang (2008); u Radmilović, 2018:12). Referentne grupe dijele se na formalne i neformalne te članske i aspiracijske. Formalne grupe odnose se na velike skupine ljudi, odnosno organizaciju, koje imaju određenu strukturu, dok neformalne grupe su male i odnos među članovima je osobni (Čeh, 2020). Članske referentne grupe su skupine ljudi s kojima pojedinac svakodnevno komunicira i koje jako dobro poznaje, a uvjet je članstvo (npr. sportski klubovi) a aspiracijske referentne grupe su grupe ljudi kojima se pojedinac divi (poznati sportaši, glumci itd.). Grupe studenata su primjer neformalne

referentne grupe. Kod studenata može biti grupa prijatelja, kolega studenta s kojima pojedinac dijeli zajedničke vrijednosti, a može biti i virtualna zajednica studijske grupe, koja promiče poželjno ponašanje, u kojoj se u nekim situacijama donose odluke na razini. Smatra se da neformalne referentne skupine imaju veliki utjecaj na pojedinca zbog svakodnevne interakcije (Solomon i sur., 2015; Čeh, 2020).

3.4.2 Karakteristike virtualne zajednice

Virtualne zajednice egzistiraju u domeni kiberprostora, a da bi neka grupa bila virtualna zajednica sudionici moraju imati osjećaj pripadnosti socijalnom procesu, potrebno je postojanje čvrstih veza između sudionika, koji između sebe dijele informacije, a te veze su utemeljene na zajedničkoj prošlosti, baš kao i u realnim zajednicama (Luketić, 2005).

Van Dijk (1997) kao karakteristike virtualne zajednice navodi: sastav, aktivnosti, društvenu organizaciju, parajezik te kulturu i identitet. Mogu biti sastavljene od jedinki različitih socio – ekonomskih – demografskih karakteristika. Aktivnosti mogu biti različite, najčešće uključuju izmjene informacija, dijeljenje audiovizualnih sadržaja, dopisivanje itd. Što se tiče društvene organizacije, virtualne zajednice nisu prostorno ni vremensko ograničene, a članovi su neovisni i ravnopravni. Parajezik znači da se u svakoj virtualnoj zajednici koristi osobit jezik karakterističan za tu grupu, a zbog mogućnosti odgađanja odgovora interakcija nije sponatana kao što je to slučaj u interakciji uživo. Kultura i identitet virtualne zajednice mogu označavati jednu ili više zajedničkih karakteristika koje članovi virtualne zajednice dijele, no zbog anonimnosti članovi mogu eksperimentirati sa svojim virtualnim identitetom (Malvić, 2017). Chang i suradnici (2011) smatraju da svaka virtualna društvena zajednica prolazi kroz 5 faza razvoja, a to su: formiranje (uspostava zajedničkog identiteta, utvrđivanje svrhe i strukture zajednice), storming (rasprave vezane uz svrhu, uloge, ponašanje, posao u zajednici itd.), normiranje (pravila ponašanja i neformalne norme virtualne zajednice), izvođenje i promjenu (završavanje zadataka, vrednovanje doprinosa članova).

S obzirom na strukturu i funkciju pojedine virtualne zajednice, postoje različite klasifikacije virtualnih zajednica. S obzirom na sadržaj razlikuju se zajednice za raspravu, zajednice orijentirane na zajedničku temu ili cilj, virtualni svjetovi i hibridne zajednice (Stanoevska-Slabeva i Schmid,

2001, u Malvić, 2017). Hagel i Armstrong (1997) uradili su podjelu virtualnih zajednica s obzirom na pihod, pa razlikuju zajednice u kojima članovima moraju plaćati pretplatu ili članarinu (npr. stranice s člancima koji zahtijevaju pretplatu za punu verziju članka), virtualne zajednice s naplatom korištenja (WordPress, Canva), te virtualne zajednice koje zahtijevaju pojedinačne uplate (npr. Coursera). Ako se u obzir uzme motivacija razlikuju se virtualne zajednice zajednice utemeljene na određenim karakteristikama članova (dobi, spolu i sl.), zajednice utemeljene na svrsi, zajednice prakse i zajednice potrošača/korisnika.

Kako bi virtualna zajednica mogla funkcionirati kao društvena grupa mora zadovoljiti određene uvjete. To se odnosi na ljude / članove zajednice, zajedničku svrhu, odredbe i računalne mreže. (Buhrmann, 2003) „Svaka uspješna zajednica u svom središtu treba imati neku vrstu „kritične mase“, tj. aktivne članove koji joj pridonose na svakodnevnoj bazi, postavljaju pitanja, potiču raspravu i učenje.” (Malvić, 2017:15) Interakcija između članova mora biti stalna, zbog nužnosti opstanka zajednice. Društveni proces je proces interakcije, a interakcija se odvija putem društvenih mreža. „Rasprava je centralni pojam svake virtualne društvene zajednice jer osigurava neprestani tijek komunikacije.” (Malvić, 2017:15)

Jedna od mnogobrojnih prednosti virtualnih zajednica je pristup informacija, lakše povezivanje istomišljenika i osoba s istim ciljem, miču prepreke prostorne i vremenske udaljenosti, a za vrijeme socijalnog distanciranja pružale su kontakt i omogućile nastavak života u naglo promijenjenim uvjetima. S druge strane, interakcija u virtualnim zajednicama nije jednako uspješna kao interakcija uživo u realnim zajednicama, uskraćeni su bitni elementi interakcijskog ritualnog lanca, zatim se postavlja pitanje sigurnosti podataka i privatnosti, utjecaja na mentalno zdravlje, „cyberbullinga” koji se može pojaviti u virtualnoj zajednici itd.

3.4.3 Virtualni identitet

„Identitet se može opisati kao skup značajki koje određuju pojedinca ili skupinu u odnosu na različitosti ili pripadnosti drugim skupinama ili pojedincima.” (Drinovac, 2020:20). Internet je ljudima dao priliku da se na neki način odmaknu od vanjskog svijeta, individualizirajući svoju okolinu birajući sadržaje koje žele gledati. Svaki pojedinac ima priliku predstaviti se na način koji to želi, pomno birajući sadržaj koji žele da druge vide, a koji ih predstavlja u virtualnom svijetu. Pojava društvenih mreža i njihov kontinuirani razvoj izmijenila je razne aspekte života pojedinca, u virtualnom i u realnom svijetu. „Svaki korisnik na društvenoj mreži kreira i uređuje svoj profil,

svoj identitet na način koji želi i povezuje se s ljudima s kojima želi.” (Kišić, 2019:17). Autori Christakis i Fowler (2010) u knjizi „Povezani: iznenađujuća moć društvenih mreža i kako one utječu na naše živote” iznose pet pravila za život unutar (društvene) mreže.

Prvo pravilo kaže da mreže oblikujemo sami. Ljudi se povezuju s ljudima koji su slični njima samima, s kojima dijele zajedničke interese. „Korisnici na društvenim mrežama sami biraju s koliko ljudi se žele povezati, koliko će te veze biti bliske te kakvu će imati ulogu u tim odnosima.” (Kišić,2019:17). Drugo pravilo sugerira da ljude oblikuju društvene mreže. Pojedinci odlučuju o vlastitoj ulozi u interakciji, no ta uloga oblikuje i njih same. Pod trećim pravilom govore o međusobnom utjecaju prijatelja. Svaka naša veza s drugom osobom utječe na naše ponašanje i naše preferencije (Christakis, Fowler,2010). Također, smatraju da su ljudi pod utjecajem prijatelja prijateljevih prijatelja. Konačno, u petom pravilu kažu da mreža ima vlastiti život. Zadnje pravilo odnosi na međudjelovanja svih veza unutar grupe koje formiraju složeno zajedničko ponašanje. (Kišić, 2019)

Pod pojmom virtualni identitet u ovom radu misli se na identitet kojim se student služi u online okruženju tijekom interakcije s profesorima, s ostalim studentima i tijekom predavanja. Odnosi se na studentov profil, ime, način izražavanja na društvenim mrežama, objave slika, statusa i komentiranje u zajedničkoj interakciji na društvenim mrežama.

Drinovac (2020) provela je istraživanje koje se bavilo tvorbom studentskih identiteta, a rezultati su pokazali da studenti virtualne identitete baziraju na stvarnim imenima ili su to izvedenice ili skraćénice punog imena i/ili prezimena, a upotrebom pseudonima na engleskom jeziku i iz pop kulture, mladi dokazuju svoj identitet. Zaključuje da je „semantička tvorba najučestaliji način tvorbe studentskih virtualnih identiteta” (Drinovac,2020:38).

4. Ciljevi istraživanja

Glavni cilj ovog rada bio je ispitati i analizirati stavove studenata sociologije o sadašnjem modulu virtualnog studiranja, analizirati razloge zadovoljstva/nezadovoljstva virtualnom nastavom, ustanoviti poteškoće s kojima su se studenti susreli prilikom pandemije COVID-19 te analizirati virtualne zajednice studenata i ulogu društvenih mreža u održavanju kohezije i interakcije unutar virtualnih zajednica studenata.

Korišten je mješoviti metodološki pristup, a odabran je eksplanatorni sekvencijalni nacrt. Mješoviti pristup eksplanatornog sekvencijalnog nacrta sastoji se od dvije faze: kvantitativna, nakon koje slijedi kvalitativna faza (Creswell i sur., 2003). Kvalitativni (tekstualni) podaci prikupljaju se i analiziraju u drugoj fazi, te pomažu u objašnjenju ili elaboriranju kvantitativnih rezultata dobivenima u prvoj fazi (Ivankova, Creswell, Stick, 2006). Druga, kvalitativna faza nadograđuje se na prvu, kvantitativnu fazu, a te dvije faze međusobno su povezane u srednjoj fazi (eng. *intermediate stage*) studije. Obrazloženje za ovaj pristup je da „kvantitativni podaci i njihova naknadna analiza daje generalno razumijevanje istraživačkog problema.“ (Ivankova, Creswell, Stick, 2006:5). „Kvalitativni podaci i njihova analiza preciziraju i objašnjavaju te statističke podatke rezultate dubljim istraživanjem stavova sudionika“ (Rossman i Wilson 1985; Tashakkori i Teddlie 1998; Creswell 2003).

Specificirani ciljevi istraživanja su:

- 1) Definirati mišljenja studenata o virtualnom obliku nastave i analizirati potencijalne razloge takvog mišljenja,
- 2) Ustanoviti i analizirati razloge zašto su studenti imali (ili nisu imali) poteškoća prilikom prelaska s klasičnog oblika nastave na online oblik nastavnog procesa,
- 3) Ustanoviti mišljenja studenata o društvenim mrežama kao sredstvu održavanja grupne kohezije i interakcije između studenata.

S obzirom na specificirane ciljeve istraživanja i na temelju dosadašnjih istraživanja, postojale su određene pretpostavke. Nagli prelazak na oblik virtualnog studiranja uzrokovao je probleme u organizaciji, manjak motivacije kod studenata te probleme u ostvarenju ishoda učenja (Aristovnik i sur., 2020). Collins (2020) navodi da su e – učenje i studiranje u online uvjetima manje učinkoviti u usporedbi s online nastavom zbog osjećaja izoliranosti, manjka interakcije i odsutstva neverbalne komunikacije, te zbog smanjenog fokusa i pada koncentracije. Stoga, očekivano je da će studenti

iskazivati negativne stavove prema virtualnom studiranju. Uzimajući u obzir prethodna istraživanja (Rovai i sur., 2007; Bognar, 2020) koja su pokazala da su stariji studenti više motivirani za sudjelovanje u e-kolegijima u usporedbi s mlađim studentima, pretpostavilo se da postoje razlike u stavovima studenata s obzirom na razinu studija i spol. Prethodna istraživanja (Swan, 2003; Eom i sur., 2006; Eom i Ashill, 2013; Kang i Im, 2016; Lasfeto, 2020; Baber, 2020) ukazuju na to da su nedostatak interakcije i neverbalne komunikacije najveća barijera učinkovitosti online učenja, stoga se pretpostavilo da će studenti u analizi razloga nezadovoljstva virtualnom nastavom najviše istaknuti nedostatak interakcije i nastave. U ranijim istraživanjima (Peitl, Golubić Zatezalo i Karlović, 2020; Živčić-Bećirević i sur., 2021) pokazano je da su studenti uz stresove povezane s akademskim funkcioniranjem, doživjeli stresne događaje poput zaraze virusom i potresa. Pretpostavlja se da su neki studenti unatoč mjerama i socijalnom distanciranju, bili zaraženi virusom SARS- CoV-2. Također, pretpostavlja se da su neki studenti doživjeli izvanredne okolnosti kao što je potres koji je predstavljao dodatnu poteškoću, prema rezultatima preliminirane studije „Kako smo?“ (2020) doživljaj potresa utjecao je na pogoršanje psihičkog stanja kod studenata. Što se tiče zadnjeg specificiranog cilja, u skladu s prijašnjim istraživanjima (Rakić, 2020; Ergović, 2020; Roy i sur., 2020; Correa i sur., 2010) očekivan je porast u učestalosti korištenja društvenih mreža. S obzirom na mjere socijalnog distanciranja i prelazak na virtualni oblik studiranja, očekivano je da su studenti komunikaciju s kolegama i profesorima preselili na društvene mreže (Roy i sur., 2020), pa da je i interakcija u virtualnoj zajednici porasla.

5. Metodologija

Svrha ovog diplomskog rada je izložiti teorijski okvir za razumijevanje virtualnih zajednica, te metodološki ispitati važnost društvenih mreža u održavanju interakcije u društvenoj grupi studenata tijekom pandemije COVID-19. Do sada nisu provedena istraživanja u Republici Hrvatskoj koja su usmjerena na virtualne zajednice i održavanje društvene grupe prilikom pandemije COVID-19. S obzirom da su mladi socijalna grupa koja najviše koristi društvene mreže (Rakić, 2020:5), istraživanje ovog fenomena usmjereno je na studente. Relevantnost ovog istraživanja proizlazi iz aktualnosti ove problematike, potrebno je metodološki ispitati važnost društvenih mreža u interakciji tijekom pandemije uzrokovane virusom COVID-19 i utvrditi obrazac održavanja društvene grupe studenata tijekom stresnih događaja. Za ovo istraživanje odabran je pristup mješovite metodologije kako bi se ovaj fenomen istražio iz više perspektiva. S

obzirom na istraživačke ciljeve rada, odabran je eksplanatorni sekvencijalni nacrt, koji „podrazumijeva prikupljanje podataka prvo kvantitativnim, a potom kvalitativnim metodama.” (Sekol, Maurović, 2017:13) .

5.1 Uzorak

5.1.1 Uzorak kvantitativne faze istraživanja

Primjenjen je mješoviti metodološki pristup, baziran na eksplanatornom sekvencijalnom nacrtu, stoga je prvo provedena anketa među studentima, a zatim intervjui. Kako bi se uspješno odgovorilo na ciljeve istraživanja, kvantitativno istraživanje provedeno je metodom anketnog upitnika na uzorku od 100 studenata preddiplomskog i diplomskog studija sociologije na Fakultetu hrvatskih studija. Elektronski upitnik (Google survey) poslan je ispitanicima, članovima raznih grupa, preko društvenih mreža i virtualnih zajednica (Facebook i WhatsApp). Za prikupljanje sudionika korištena je i tzv. metoda „ virtualne snježne grude” („virtual snowball sampling”). Glavne prednosti ovakvog uzorkovanja su: „fleksibilnost primjene u različitim formatima, minimiziraju i optimiziraju vrijeme prikupljanja i obrade podataka, privlačnije i razumljivije su i onim ispitanicima koji nemaju visoko razvijene digitalne vještine, ispitanici mogu ispunjavati ankete kada njima vremenski odgovara, mogu sadržavati različite vrste pitanja, istraživač instantno dobije podatke za obradu nakon podnošenja odgovora, niži troškovi, veća stopa odgovora, ispitanici odgovaraju na slijedu pitanja prema istraživačevom dizajnu upitnika, te mogu uključivati pitanja na koja moraju odgovoriti kako bi nastavili s anketom“ (Baltar, Brunet i Ignasi, 2012).

Realiziran je uzorak od 100 ispitanika, a uzorkom je obuhvaćeno 71.7% (N=71) studentica i 28.3 % (N=28) muških studenata. Raspon dobi ispitanika kreće se od 19 do 27 godina, prosječna dob iznosi 22,51 (SD = 1,582). Svi ispitanici su studenti studijskog smjera sociologije na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, u ovom uzorku 53,5 % ispitanika su studenti diplomskog studija, a 46,5 % je studenata preddiplomske razine studija. Distribucija frekvencija prema godini studija prikazana je u tablici 5.1.1.

Tablica 5.1.1 Distribucija frekvencija prema godini studija (N=99).

	Frekvencija	Postotak
1. godina PD (preddiplomski studij)	6	6,1
2. godina PD	12	12,1
2. godina PD	36	36,4
1. godina DP (diplomski studij)	18	18,2
2. godina DP	27	27,3

5.1.2 Uzorak kvalitativnog dijela istraživanja

U kvalitativnoj fazi istraživanja korišten je namjerni uzorak od 4 sudionika. U procesu odabira sudionika važno je bilo uključiti više elemenata, kao što su prebivalište sudionika, s obzirom da studenti koji nisu iz grada u kojem studiraju imali drugačija iskustva od studenata koji žive u Zagrebu, studente različitih godina i različitih smjerova sociologije (znanstveni i nastavnički). Kako bi se dobio uvid u iskustvo virtualne zajednice studenata, u uzorak je uključen sudionik koji se prebacio s drugog studija na diplomski studij sociologije. U konceptualizaciji planirano je 10 intervjua, no zbog odustajanja i odsutnosti sudionika, provedena su četiri intervjua. U kvalitativnom dijelu istraživanja sudjelovalo je 4 ispitanika koji su studenti sociologije na Fakultetu hrvatskih studija, jednako raspodjeljeni prema spolu. Dva ispitanika su studenti druge godine diplomskog studija znanstvenog smjera sociologije, jedan ispitanik je student prve godine diplomskog studija nastavničkog smjera sociologije, a jedna ispitanica studira na preddiplomskom studiju sociologije. Raspon dobi sudionika je od 22 do 24 godine, a imaju međusobno različite karakteristike. Dva ispitanika koji su na drugoj godini diplomskog studija sociologije znanstvenog smjera, dolaze iz Zagreba. Treći sudionik nema prebivalište u Zagrebu, dok studira živi u studentskom domu, a na diplomski studij sociologije prebacio se za vrijeme prelaska na virtualni modul studiranja. Zadnja ispitanica također nema prebivalište u Zagrebu, te studira na preddiplomskom studiju sociologije.

5.2 Instrumenti istraživanja

5.2.1. Upitnik

Korišteni anketni upitnik sastoji se od 48 varijabli i podijeljen je u tri tematska bloka. Prvi tematski blok odnosi se na socio-demografske karakteristike ispitanika, koje mogu predstavljati bitan čimbenik za problematiku ovog istraživanja. Sastoji se od 5 varijabli, a korištene su nominalne ljestvice u kojima se od ispitanika zahtijeva odgovor o navedenim karakteristikama (spol, razina studijskog programa, godina studija i prosječan uspjeh), a pitanje o dobi studenta je otvorenog tipa. Drugi tematski blok sastoji se od 18 varijabli i odnosi se na stavove o virtualnom studiranju i iskustva studenata u prakticiranju virtualnog modula nastave. Uz pomoć Likertove skale ispitanici su imali mogućnost odabira jednog od ponuđenih pet odgovora: 1 (uopće se ne slažem), 2 (ne slažem se), 3 (niti se slažem niti se ne slažem), 4 (slažem se) i 5 (u potpunosti se slažem). Trećim tematskim blokom ispitivani su stavovi studenata o društvenim mrežama i korištenju istih u svrhu održavanja društvene grupe, te održavanje prilagođene interakcije “licem u lice”, odnosno preko videopoziva unutar grupa studenata. Sastoji se od 25 varijabli, korištene su nominalne ljestvice i Likertova skala odgovora učestalosti, u kojoj su ispitanici imali mogućnost odabrati jedan od šest ponuđenih odgovora: 1 (uvijek), 2 (vrlo često), 3 (relativno često), 4 (ponekad), 5 (gotovo nikad) i 6 (nikad). Pregledom dosadašnjih istraživanja i analizom literature koja je korištena u izradi rada, upitnik je sastavljen od modificiranih skala koje su preuzete iz prijašnjih istraživanja. Istraživanja na koja se referira i od kojih su preuzete te modificirane skale su: „Social Interaction and Effectiveness of the Online Learning - A Moderating Role of Maintaining Social Distance during the Pandemic COVID-19“ (Baber, 2020), „Changing Trends of Social Interaction during the Pandemic and Its Effects on Mental Health – A Student’s Perspective“ (Hemanth, 2020) i „Odnos korištenja društvenih mreža i mentalnog zdravlja kod studenata u vrijeme pandemije koronavirusa“ (Ergović, 2020). Preuzete tvrdnje nisu mijenjane, a tvrdnje su prevedene na hrvatski jezik od strane autora istraživanja. Skale su javno dostupne i dane na korištenje. Mjerna svojstva pouzdanosti ispitana su prethodno pilot istraživanjem na 10 ispitanika. U pilot fazi korišteni upitnik sastojao se od 45 varijabli, a finalni upitnik sastoji se od 48 varijabli.

Za drugi tematski blok o virtualnom studiranju i interakciji korištene su tvrdnje iz istraživanja „Social Interaction and Effectiveness of the Online Learning - A Moderating Role of Maintaining Social Distance during the Pandemic COVID-19“ (Baber, 2020). Korištene su čestice, odnosno

tvrdnje za područja „nedostatak socijalne interakcije” i „prepreke učinkovitosti online učenja”. Metrijske karakteristike instrumenta istraživanja iz kojeg su preuzete varijable su „visoke”, raspon Cronbachovog alfa koeficijenta pouzdanosti za pojedine faktore kreće se od $\alpha = 0,886$ do $\alpha = 0,934$ (Baber,2020: 7). Drugi blok pitanja o virtualnom studiranju koji je korišten u ovom istraživanju ima visoke i zadovoljavajuće metrijske karakteristike, Cronbach alfa koeficijent iznosi 0,878.

Treći tematski blok o društvenim mrežama i korištenju istih djelomično je konstruiran na temelju pitanja iz istraživanja „Changing Trends of Social Interaction during the Pandemic and Its Effects on Mental Health – A Student’s Perspective“ (Hemanth,2020) i „Odnos korištenja društvenih mreža i mentalnog zdravlja kod studenata u vrijeme pandemije koronavirusa“ (Ergović, 2020). U zadnjem spomenutom istraživanju autorica je za potrebe istraživanja upitnik koristila „Skalu razloga korištenja društvenih mreža (Kuterovac Jagodić, Erceg i Putarek, 2016), modificiranu Skala generaliziranog problematičnog korištenja interneta 2 (eng. Generalized Problematic Internet Use Scale 2, GPIUS2; Caplan, 2010), Skala depresivnosti, anksioznosti i stresa (eng. Depression, Anxiety and Stress Scale, DASS- 21; Lovibond i Lovibond, 1995a), Kratka forma UCLA skale usamljenosti (Allen i Oshagan, 1995; prema Lacković-Grgin i sur., 2002) te Skala subjektivne sreće (eng. Subjective Happiness Scale; Lyubomirsky i Lepper, 1999)” (Ergović, 2020:16). Mjerne skale karakterizira umjerena do visoka unutrašnja konzistentnost, ovisno o određenoj skali i subskali, osim u slučaju „Skala razloga korištenja društvenih mreža”, koja je korištena „samo na razini analize deskriptivnih pokazatelja odgovora” (Ergović,2020:17) zbog niske unutrašnje konzistentnosti ($\alpha = 0,49$) i neodgovarajuće faktorske strukture. Zadnja 4 pitanja odnose se na održavanje prilagođene interakcije licem u licem (F2F) unutar neformalnih grupa studenata i između pojedinaca. Cronbach alfa koeficijent za ovu grupu pitanja iznosi $\alpha = 0,764$ što ukazuje na zadovoljavajuću visoku razinu pouzdanosti.

5.2.2 Intervju

Pitanja se koncipirana tako da se sudionik može izraziti svoje mišljenje, da se spontano izjašnjava o svojim stavovima, iskustvu, osjećajima i mišljenjima o sadašnjem modulu virtualne nastave. Vodič je služio kao baza na kojoj se temeljio intervju, a intervjuistu je dopuštena sloboda pri postavljanju pitanja, kako bi se osigurao detaljniji uvid u problematiku održavanja društvene grupe tijekom pandemije i za vrijeme virtualne nastave. Upitnik je konstruiran sukladno izabranom

nacrtu, odnosno anketa je pokazala na koja područja je potrebno obratiti više pozornosti. Vodič za polustrukturirani intervju podijeljen je na tri tematska bloka: virtualno studiranje, društvene mreže i osobna iskustva s virtualnom zajednicom, uključuje 11-15 pitanja. Umjesto zatvorenih, prethodno ponuđenih odgovora cilj intervjua je doprijeti do uvida u iskustva samih ispitanika, odnosno, uvidjeti perspektivu sudionika (Miles i Huberman, 1994; Yin, 2011). Broj pitanja ovisio je o pojedincu i spremnosti na pružanje odgovora, kao i o raspoloživom vremenu sudionika. Prvi blok pitanja sastoji se od 5 pitanja i odnosi se na iskustvo virtualnog studiranja i događajima tijekom tog perioda, drugi blok pitanja odnosi se na društvene mreže i mišljenja o ulozi istih. Zaključni blok pitanja povezan je s osobnim iskustva s virtualnom zajednicom. Prije početka intervjua sudionici su dali usmeni informirani pristanak. Zbog neslučajnog uzorka i korištenja kvalitativne metodologije, rezultate dobiveni ovom metodom nije moguće poopćiti na populaciju. Kod navođenja citata ispitanika u tekstu izostavljeni su svi podaci koji bi mogli ukazivati na identitet sudionika istraživanja, a to uključuje korištenje pseudonima umjesto pravih imena, izostavljanje podataka o mjestu stanovanja ili bilo kojih specifičnih informacija.

5.3 Provedba istraživanja

Kako bi se osigurala etičnost istraživanja prije izlaska na teren, Etičkom povjerenstvu Odsjeka za sociologiju predana je kraća prijava s mjernim instrumentima, teorijskim i metodološkim okvirom te obrazloženjem i glavnim ciljem istraživanja. Nakon što je povjerenstvo ocijenilo kako su navedene tehnike istraživanja za potrebe projekta, upitnici i plan provedbe istraživanja u skladu s etičkim načelima propisanim Etičkim kodeksom Sveučilišta u Zagrebu, Etičkim kodeksom Odbora za etiku u znanosti i visokom obrazovanju, strukovnim etičkim kodeksima te drugim važećim zakonima i propisima Republike Hrvatske, krenula je provedba istraživanja. Faza prikupljanja ispitanika preko Facebook i Whatsapp grupa odvijala se tijekom srpnja i kolovoza 2021. godine. Elektronski upitnik (Google survey) poslan je ispitanicima preko društvenih mreža. Osim toga, za prikupljanje sudionika korištena je i tzv. metoda „virtualne snježne grude”. Pronađeni su određeni sudionici koji zadovoljavaju kriterije te su zamoljeni da elektroničkim putem proslijede upitnik svojim kolegama, prijateljima i poznanicima, odnosno kolegama studentima. Upitnik je također poslan u razne studentske grupe na društvenim mrežama (Facebook i Whatsapp). Prije početka ispunjavanja upitnika ispitanici su dali informirani pristanak, te je objašnjena svrha i priroda istraživanja. Također, ispitanicima je napomenuto da je istraživanje

dobrovoljno te da u svakom trenutku mogu odustati. Kvantitativni podaci su analizirani u programu SPSS, inačica 28.0.

Intervjui su provedeni u kolovozu 2021. godine, na mirnijim lokalnim objektima (kafićima) i preko Zooma, ovisno kako su se sudionici osjećali ugodnije za razgovor, a u prosjeku su trajali 30 minuta. Prije početka provedbe intervjuja sudionicima su objašnjeni ciljevi i svrha istraživanja te je naglašena anonimnost podataka. Svi sudionici dali su informativni pristanak za sudjelovanje u istraživanju, a svaki intervju popraćen je bilješkama o okolnostima. Nakon provedbe intervjuja napravljeni su transkripti razgovora. Izvorni audio zapisi dostupni su samo autorici istraživanja, a anonimizirani transkripti dostupni su zainteresiranoj znanstvenoj i stručnoj javnosti na zahtjev i mentoru istraživanja.

6. Nedostatci istraživanja

Osnovni nedostatak ovog istraživanja je nemogućnost poopćavanja na populaciju zbog neprobabilističkog uzorkovanja kod kvantitativnog i kvalitativnog dijela istraživanja. Realizirani uzorak nije reprezentativan prema populacijskim parametrima i kontrolnim varijablama. Pojedine grupe studenata nisu obuhvaćene, s obzirom da uzorak obuhvaća samo studente sociologije na Fakultetu hrvatskih studija. Završni nedostatak odnosio bi se na samo *online istraživanje*. Nedostaci *online* istraživanju mogu biti višestruki, a navest će se neki koji su bili prisutni i u ovom istraživanju: niska stopa odaziva studenata s prve i druge godine preddiplomskog studija sociologije (N=6 za studente prve godine preddiplomskog studija i N=12 za studente s druge godine preddiplomskog studija sociologije), višestruko sudjelovanje ispitanika u istraživanju, odustajanje od istraživanja prije kraja, smanjena mogućnost dodatnih objašnjenja od strane ispitivača te nedostatak kontrole (Maliković, 2015).

7. Rezultati

7.1 Stavovi studenata o virtualnom modulu studiranja

Stavovi studenata o hrvatskom modelu virtualnog studiranja za vrijeme pandemije COVID-19 još uvijek su nedovoljno istraženi, a u ovom istraživanju fokus je na stavovima studenata sociologije na Fakultetu hrvatskih studija. Na Fakultetu hrvatskih studija prelazak na virtualnu nastavu uveden je 16. ožujka 2020. godine, prema nalogu rektora Sveučilišta u Zagrebu. Pojava pandemije

studentima je predstavljala iznenadni preokret svakodnevnice, zato što se nitko ranije nije susreo sa sličnom situacijom. Strah od zaraze virusom i strah od novih promjena nije zaobišao niti studente, iako studenti kao mlada grupa ljudi ne spadaju u rizične skupine.

U anketi studenti su imali mogućnost izraziti svoje slaganje s određenim tvrdnjama o virtualnom studiranju. Većina studenata (91%) imala je materijalne i tehničke uvjete za sudjelovanje u nastavi na daljinu, a 9 studenata izjasnilo se da nisu imali materijalne i tehničke uvjete za sudjelovanje u nastavi na daljinu. S time se poklapaju i rezultati kvalitativne faze istraživanja:

„Mislim da su svi naši studenti i profesori uglavnom imali tehničke preduvjete. U početku svi su bili izgubljeni prije dva tri tjedna. Tko nije pratio vijesti, ja sam bio u fazi gdje nisam gledao vijesti gledao sam kakva korona, šok mi je bio, a u drugom mjesecu imali smo jedan ili dva slučaj.“

Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

Iako je svaki profesor birao kako će konstruirati nastavu, jedna ispitanica istaknula je da su studenti i asistenti nekim profesorima pomagali u tome, služenju programima i u rješavanju tehničkih poteškoća s kojima su se profesori koji nisu vješti s tehnologijom susreli:

„Neki studenti su dosta pomagali profesorima koji nisu znali o online programima i dosta je značajna uloga asistenata u konstruiranju virtualne nastave. Mislim da se uglavnom većina profesora potrudila naći neke primjere, druge načine. Ima dosta profesora koji su mijenjali mreže za komunikacije. Dosta je ovisilo i koliko je dobar internet, puno ljudi nije iz Zagreba pa se vratilo doma, dosta ljudi je iz Dalmacije pa je njima bio sporiji internet. Što se tiče profesora, bilo je puno profesora koji nisu znali ništa online raditi, pa su naučili sve živo. Dok ima i nekih starijih profesora koji su inzistirali na klasičnom načinu uživo, pa drugačije nije bilo nastave. Ne može se nikako generalizirati.“ Intervju br. 2, studentica 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine

Kod tvrdnje o zadovoljstvu načinom i kvalitetom izvođenja nastave na daljinu 39,4 % studenata izrazilo je svoje neslaganje s tvrdnjom, dok je 33,4% studenata zadovoljno načinom i kvalitetom izvođenja nastave na daljinu. S obzirom da su stavovi o virtualnoj nastavi podijeljeni, u kvalitativnoj fazi istraživanja sudionici su detaljnije pitani o razlozima zadovoljstva/nezadovoljstva, odnosno o prednostima i nedostacima virtualne nastave.

7.1.1 Prednosti virtualnog studiranja

Kao glavne prednosti virtualnog studiranja autori ističu mogućnost prevladavanja prostorne udaljenosti, brzo povezivanje putem interneta, suzbijanje širenja bolesti, smanjenje nepotrebnih zastoja zbog putovanja uz pretpostavke da posjeduju računala, laptose i mobilne uređaje, te da imaju potrebne digitalne vještine (Kamenov,2020, Aristovnik i sur. (2020)).

Većina studenata smatra da je online nastava ne zahtijeva više vremena nego klasična nastava (33% se ne slaže, a 11% se u potpunosti ne slaže), a detaljniji rezultati analize nalaze se u tablici 7.1.1.1.

Tablica 7.1.1.1 Prikaz odgovora na tvrdnju „Online nastava zahtijeva više vremena nego klasična nastava“ (N=100)

	Frekvencija	Postotak
Uopće se ne slažem.	11	11,0
Ne slažem se.	33	33,0
Niti se slažem niti se ne slažem.	19	19,0
Slažem se.	18	18,0
U potpunosti se slažem.	11	11,0
Ne mogu procijeniti.	8	8,0

Svi sudionici kvalitativne faze istraživanja ističu mogućnost povezivanja na nastavu bez gubitka vremena na prijevoz, te bez obzira na prostornu udaljenost i brza prilagodba na novonastalu situaciju:

„Jedna od prednosti bi bila pronalazak novih platformi koje su omogućile brže povezivanje, brži prijenos informacija te smo pokazali zapravo da se možemo prilagoditi na takve situacije.“

Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

Brže povezivanje i mogućnost dobrovoljnog „samoisključenja“ zbog drugih ljudi istaknula je još jedna studentica:

„Kao prednosti bi istaknula to što je brže vrijeme, jednostavno se ne troši vrijeme, ne gubi se vrijeme na dolazak na faks, jednostavno se ubrza način studiranja. Također, neke kolege ne prate cijelo vrijeme na nastavi, pa onda te kolege postavljaju glupa pitanja na koja se već dobio odgovor prije, pa onda se jednostavno možeš isključiti i muteati (stišati) taj dio nastave.“ Intervju br. 2, studentica 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

Dio studenata živi u mjestima udaljenim od fakulteta, pa moraju koristiti javni prijevoz, a uvođenje online nastave olakšalo im je pohađanje nastave. Neki studenti su imali strah za članove obitelji, pa je virtualno studiranje doprinijelo smanjenju straha od prijenosa virusa.

„Definitivno je dobro što smo uopće mogli nastaviti s nastavom, jer su se neki od nas bojali da će se produživati godina. Također, nismo morali biti fizički prisutni, pa nisam putovala do faksa, što inače dugo traje. Uz to, s obzirom da doma imam članove obitelji koji spadaju u rizičnu skupinu, imala sam strah da ću pokupiti virus od nekog, pa mi je bilo olakšanje kad smo prešli u online nastavu.“ Intervju br. 4, studentica 3. god. preddiplomskog studija sociologije, 22 godine.

„Pa što se tiče prednosti, mislim, lakše je organizirati vrijeme, kad ne moraš fizički ići na fakultet i koristiti javni prijevoz, uvijek je lakše samo se spojiti preko interneta. E sad, to bi mogla biti i prednost i mana, neki ljudi imaju problem sa socijalnom interakcijom, pa im je možda jednostavnije slušati nastavu uživo. Mislim, da bi to moglo i vrlo jednostavno biti argument za protiv. Što se ostalih prednosti tiče, zbog epidemije jednostavnije je, manje su šanse za širenje bolesti. Što se tiče mana, nedostatak socijalne interakcije, a mislim da jednostavno i dosta studenata izgubilo volju.“ Intervju br.3, student 1. god. diplomskog smjera nast. soc., 24 godine.

7.1.2 Nedostatci virtualnog studiranja

U usporedbi s klasičnim modelom nastave (uživo) 46% studenata preferira klasični modul studiranja nego virtualni oblik nastave. Uz to, 45% studenata smatra da virtualni oblik studiranja nije jednako učinkovit kao što je klasični oblik studiranja, a 26% studenata ne slaže se s time. Također, analiza je pokazala da veći dio studenata (45%) smatra da virtualni oblik nastave djeluje bezlično i izolirano u usporedbi s tradicionalnom nastavom (tablica 7.1.2.1).

Tablica 7.1.2. 1. Prikaz odgovora na tvrdnju „Virtualni oblik nastave djeluje bezlično i izolirano u usporedbi s tradicionalnom nastavom.“ (N=100).

	Frekvencije	Postotak
Uopće se ne slažem.	12	12,0
Ne slažem se.	10	10,0
Niti se slažem niti se ne slažem.	16	16,0
Slažem se.	19	19,0
U potpunosti se slažem.	26	26,0
Ne mogu procijeniti.	17	17,0

Analiza stavova o interakciji u virtualnom studiranju za vrijeme pandemije pokazala je da se više od polovice studenata (67%) ne slaže s tvrdnjom „Prelaskom na online nastavu, povećala se interakcija unutar moje studijske grupe“, a 9 % studenata suprotno. Također, prema mišljenju 57% studenata učestalost komunikacije s profesorima/predavačima nije se povećala prelaskom na virtualni oblik studiranja (N=100). Svi intervjuirani sudionici kao glavni i ključni nedostatak virtualne nastave istaknuli su nedostatak interakcije, što se poklapa s rezultatima dobivenim u kvantitativnoj fazi istraživanja. Također, studenti ističu i vidljiv nedostatak neverbalne komunikacije:

„Kao mane istaknula bi definitivno to što je društvene znanosti jako teško studirati online, puno bolje je kad se osobe vide uživo, dok pričaju, dok se vide, sve te stvari za neverbalnu komunikaciju, nego kad se ne vide. I puno je teže doći do profesora nego što bi to bilo uživo, s jednostavnim pitanjem.“ Intervju br. 2, studentica 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

“(…) A osjetan je bio taj nedostatak rasprave, pogotovo na nekim izbornim predmetima, ali ništa pretjerano u usporedbi s predavanjima uživo. Nedostajala je i interakcija s profesorima, nije isto uživo pričati i dijeliti ideje, dok preko maila ne vidiš osobu, ton, ne odvija se u stvarnom vremenu i teže je brainstorm-at.“ Intervju br. 4, studentica 3. god. preddiplomskog studija sociologije, 22 godine

S tvrdnjom „Studentska suradnja u mojoj grupi povećala se prelaskom na virtualni modul studiranja“ ne slaže se 49% studenata, a 11% studenata slaže se s tom tvrdnjom. Da je vidljiv nedostatak interakcije i komunikacije u internetskoj učionici smatra 57% studenta (27% se slaže, 30 % u potpunosti se slaže). Jedan sudionik u problemu nedostatka interakcije vidi povezanost s prirodom sociologije kao društvene znanosti:

„Istaknuo bih da smo mi sociolozi, da mi žudimo za nekakvim kontaktom i da nam je to nekako u opisu i dosta je nas u naravi nekoj, volimo taj ljudski kontakt, volimo tu interakciju, volimo tu socijalizaciju druženja. Međutim rekao bih da ta virtualna zajednica nije nužno bila loša baš zbog tog umrežavanja, ali općenito falilo je definitivno taj dodir interakcije, taj doticaj gdje kako bih rekao većina nas kolega koji smo si uredu, mislim mala smo studentska grupa više-manje smo si svi okej, falila su ta nekakva druženja koja su bila izvan fakulteta, izvan predavanja falila su i ona

automatski jer je bila cijela ta situacija gdje smo se privikli na tu virtualnu učionicu. “ Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

Nadalje, kao jedan od nedostataka virtualne nastave pokazao se i negativan utjecaj na motivaciju studenata. Skoro polovica ispitanika (49%) smatra da je prelazak na online modul studiranja smanjio njihovu motivaciju za studiranjem (31% se slaže s tom tvrdnjom, a 18% se u potpunosti slaže). Isti trend može se uočiti i u rezultatima kvalitativnog istraživanja:

„ (...) Nekakvih mojih osobnih problema tijekom studiranja nije bilo, istaknuo bih definitivno nedostatak motivacije, prepustio sam se od fakulteta, predmeta koje sam volio, sve mi je bilo samo da položim.“ Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

„Iskreno, nije mi bilo napeto slušati nastavu, tako da spojila bi se ako moram, a ako ne, još bolje. S obzirom na cijelu situaciju, nekako su mi predavanja pala u drugi plan, samo sam se htjela riješiti što više predmeta, što je užas jer sam se zanimala za većinu izbornih predmeta, koji na kraju jedva su se nekako održavali. Imala sam dojam da se većini i neda baš biti na predavanjima. Motivaciju sam skroz izgubila, vidit ćemo kako će dalje biti.“ Intervju br. 4, studentica 3. god. preddiplomskog studija sociologije, 22 godine

„Kod mene nije imalo nekog utjecaja na motivaciju, uglavnom sam htjela da sve završim kako sam zadnja godina, cilj mi je bio što prije diplomirati. Kolektivno, mislim da je pala motivacija i to dosta, jer je taj strah od korone utjecao na sve u našim životima, no ne mislim da je pad motivacije nužno posljedica pandemije jer možda bi i inače pala motivacija studenata jer je zadnja godina. Više smo se fokusirali na završavanje diplomskog rada, pa nismo ni imali toliko posla.” Intervju br. 2, studentica 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

46% ispitanika smatra da je studiranje u online uvjetima utjecalo na poboljšanje akademskog uspjeha (prosjeaka). Neki sudionici uz poboljšanje prosjeka spominju varanje od strane studenata, dok je kod nekih loša izvedba online nastave dovela do razočaranja u obrazovni sustav:

„Kod mene više je utjecalo što sam se razočarao u obrazovni sustav kao takav. Jednostavno mislim, prosjek ljudi nikad nije bio veći, a očito je što je uzrok tome. Dobio sam dojam da je obrazovanje dobilo neku posrpnu dimenziju u cijelom ovom online kaosu, kako u srednjim

školama, tako i na fakultetima. Dosta ljudi ili je izbjegavalo ta predavanja, ili nisu dolazili ili ih profesori nisu održavali. Sve je bilo zbrda zdola. Ali općenito, mislim da je dosta ljudi potreslo jer nisu navikli na takva predavanja. Iz moje okoline, rijetko tko je prihvatio onako s ozbiljne strane takav način obrazovanja. Mislim, ljudi su se složili s time iz nekih pragmatičnih, osobnih razloga, ako kogu reći i sebičnih razloga, da ne moraju putovat u Zagreb, jer mogu upalit predavanje i radit nešto drugo.” Intervju br.3, student 1. god. diplomskog smjera nast. soc., 24 godine.

„Pa mislim da je virtualno studiranje utjecalo na poboljšanje ocjena kod nekih ljudi, pa nije normalno da prosjek generacije je odličan. Definitivno je bilo kolega koji su varali i još se time hvalili, mislim uglavnom se nije moglo, s obzirom da je bilo usmenih odgovaranja kao što bi bilo i uživo. No, bilo je nekih kolegija i općenito ispita koji nisu bili dobro formirani u smislu virtualnih ispita. Tu je bilo dosta varanja, mislim da i nekim profesorima se nije dalo držati nastavu i mislim da je to utjecalo na povećanje prosjeka generacije,” Intervju br. 2, studentica 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

Neorganiziranost, lošu izvedbu virtualne nastave i motivaciju profesora, sudionici su istaknuli kao jedan od najbitnijih faktora uspješnosti online nastave. S obzirom da je svaki profesor sam odlučivao o tijeku online nastave na svom predmetu, studenti su koristili više online programa za različite predmete. Neki profesori odlučili su se za opciju slanja prezentacija u svrhe održavanja nastave, a studenti su to percipirali i ocijenili kao lošu izvedbu online nastave:

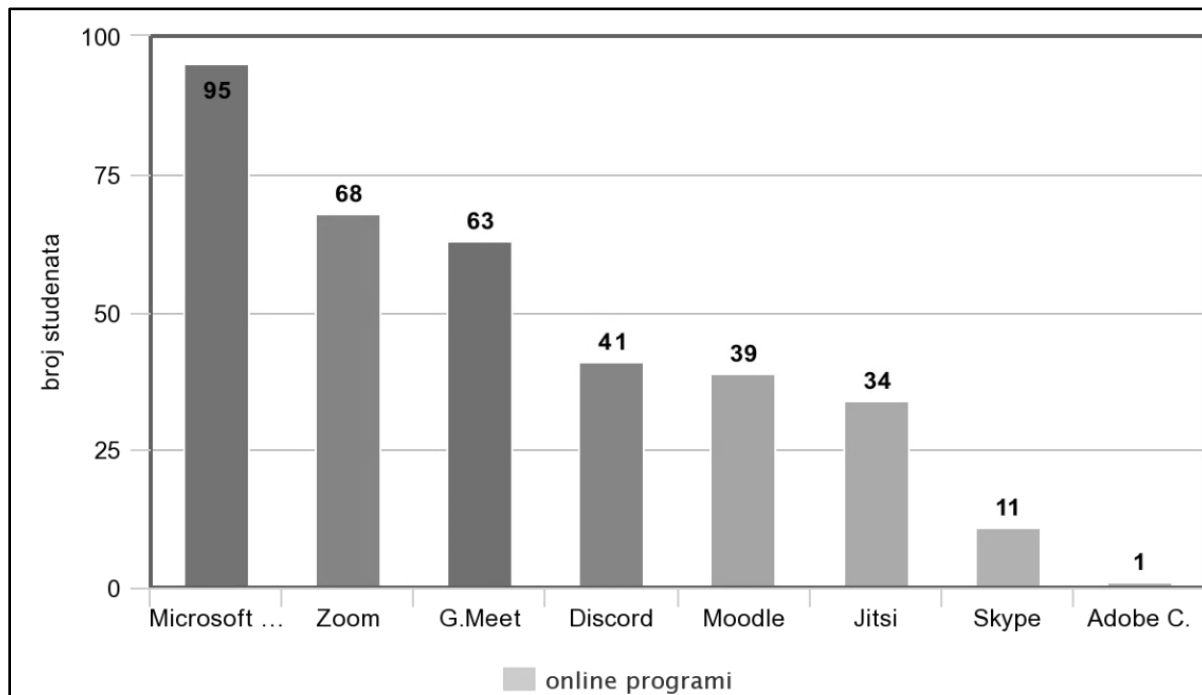
„Znači ja uopće nemam dojam da studiram. Dosta ljudi je to nekako humoristično shvatilo, ali nije to samo mana online nastave same po sebi, koliko je do loše izvedbe iste. Sve je to bilo zbrda zdola, sve se uvodilo zadnji dan i nekako ekspresno, nije uopće bilo dobro organizirano, po 15 različitih platformi se moralo instalirati na mobitel kako bi se moglo sve pratit. Također, neki profesori uopće se nisu potrudili uvoditi online nastavu, pogotovo tijekom prvog lockdown-a. Ajde tijekom drugog lockdown-a to je bilo na nekoj višoj razini ali i dalje je to bilo nedovoljno, bilo je puno profesora koji su samo slali prezentacije. Mislim, ja razumijem da nekima od njih fakultet nije primarna stvar, ali to samo još više pokazuje koliko je ovaj sustav loš. Jednostavno, mislim da bi online nastava bila puno bolja da su se odredila neka stroga pravila koja bi se morala poštovati i da bi to bilo na višoj kvaliteti. Ali i dalje, kao najveći problem istaknuo bih nedostatak interakcije pogotovo za smjerove poput sociologije, psihologije i komunikologije, mislim da se

samom online nastavom neke stvari ne mogu nadomjestiti.“ Intervju br.3, student 1. god. diplomskog smjera nast. soc., 24 godine.

„S tehničke strane, postojalo je nekoliko ja bih rekao možda predmeta, profesora što su bili demotivirani. Poteškoća, neznanja, što treba napraviti konkretno za taj predmet, gdje stojim, kakva je situacija, što će biti što neće, sve su to pitanja o kojima smo pričali i mi (studenti) između sebe“ Intervju br. 1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

Najkorišteniji online program u virtualnoj nastavi bio je Microsoft Teams (95 %), a zatim Zoom (68%) i Google Meet (Google Classroom- 63%), a studenti su najmanje koristili Skype (11 %) i Adobe Connect (1%). Detaljniji podaci o korištenju pojedinih online programa nalaze se u grafičkom prikazu 7.1.2.2. Navedene programe za izravnu komunikaciju s profesorima i predavačima koristi 76,3 % studenata (N=100)

Prikaz 7.1.2.2 Grafički prikaz korištenih online programa u svrhu učenja i slušanja nastave (N=100)

Govoreći o konstruiranju nastave na pojedinim predmetima, jedan sudionik ističe lošu izvedbu kao i veliki broj različitih platformi kao problem virtualne nastave i uzrok neorganiziranosti:

„Pa koliko ja znam studenti nisu sudjelovali u konstruiranju nastave, mislim da se nikog nije tu baš nešto previše pitalo. Mislim da su odluke donešene u zadnji čas, neki profesori su u zadnji dan odlučivali o tome, zato i jesmo imali toliko platformi i nastave. Ako je bilo nekih profesora, možda jedan – dva slučaja da sam čuo, ja osobno nisam doživio. Bilo bi lakše da su se odredila neka pravila, možda da su se odredile dvije ili tri platforme, to jest programa. Da su svi profesori slali prezentacije na Merlin, a ne neki na mail, Teams, Merlin, neki šalju na privatni mail, neki na službeni. Imaš materijale na 5 mjesta, pogubiš se u svemu tome. Neki profesori i zaborave poslat, mislim sve nekako neorganizirano.” Intervju br.3, student 1. god. diplomskog smjera nast. soc., 24 godine.

Kako bi se utvrdilo postoje li razlike u stavovima o virtualnom studiranju s obzirom na spol, korištena je analiza T-testa. Za početak, potrebno je napomenuti da je uzorak distribuiran na 71,7 % ženskih studentica (N=71) i 28,3 muških studenata (N= 28). U analizi je korišten indeks “negativnost stavova” i varijabla „spol”. Indeks „ negativnost stavova” sastoji se od varijabli: “Vidljiv je nedostatak interakcije/komunikacije među studentima u internetskoj učionici“, „Ne osjećam se jednako samopouzdan i samouvjeren govoriti na online predavanju kao na predavanju uživo.“, „Virtualni oblik nastave djeluje bezlično i izolirano u usporedbi s tradicionalnom nastavom.“ i varijabla „Osjetan je nedostatak studentske rasprave u online predavanjima“ i „Vidljiv je nedostatak znakova socijalnog konteksta (neverbalne komunikacije u nastavi)“. Analiza (Leveneov test) je pokazala da ne postoji značajna statistička razlika u stavovima o virtualnom studiranju s obzirom na spol studenata ($p > 0.05$). Sudionici kvalitativne faze istraživanja također imaju slične stavove u ovom kontekstu, nije primjetna veća razlika u stavovima o nedostatku interakcije i rasprave između muških i ženskih studenata. No, u analizi je utvrđena statistička vjerojatnost povezanosti između varijable „razina studija“ i varijable „Vidljiv je nedostatak interakcije/komunikacije među studentima u internetskoj učionici“ (N=99, $\chi^2=13,584$ $df=5$, $p < 0,05$) (tablica 7.1.2.3). Snaga povezanosti je mala do umjerena (Cramers'V = 0,370). Veći broj studenata preddiplomskog studija (N=12) označilo je neslaganje s tom tvrdnjom, a razine slaganja s tvrdnjom o vidljivom nedostatku interakcije/komunikacije između studenata preddiplomskog studija sociologije (N=29) i diplomskog studija sociologije (N=28) približnih su vrijednosti. Razlika između stavova o interakciji ostaknula se u slučaju intervjua 4, studentice koja studira na preddiplomskoj razini u usporedbi sa stavovima ostalih sudionika koji su studenti

sociologije na diplomskoj razini. U prethodnim izjavama studenata diplomskog studija, vidljivo je da kao najveći problem vide izostanak komunikacije u raspravi.

Tablica 7.1.2.3 Prikaz odgovora na tvrdnju „Vidljiv je nedostatak interakcije/komunikacije među studentima u internetskoj učionici“ s obzirom na razinu studija: χ^2 -test

		Vidljiv je nedostatak interakcije/komunikacije među studentima u internetskoj učionici.		
		Ne slažem se.	Ne znam	Slažem se.
razina studijskog programa	preddiplomski studij	12	12	29
	diplomski studij	8	10	28

(N=99, $\chi^2= 13,584$, $df=5$, $p < 0,05$, $V=0,370$)

„Pa rasprava i prije bila na nekom velikom nivou, a što se tiče online studiranja, par puta sam razmišljala hoću li nastaviti studirati. Osjetan je bio taj nedostatak rasprave, pogotovo na nekim izbornim predmetima, ali nekako je većina bila demotivirana zbog cijele situacije, tako da ništa pretjerano u usporedbi s nastavom uživo nakon što smo se vratili na početku godine. Prije je to dosta drugačije izgledalo(...)“ Intervju br. 4, studentica 3. god. preddiplomskog studija sociologije, 22 godine.

7. 2 Interakcija i neverbalna komunikacija

S tvrdnjom „Osjetan je nedostatak studentske rasprave u online predavanjima“ slaže se 49% studenata ukupnog broja studenata (22% se slaže, a 27% se u potpunosti slaže). Statistički značajna vjerojatnost povezanosti utvrđena je i između varijabli „Osjetan je nedostatak studentske rasprave u online predavanjima“ i „Vidljiv je nedostatak znakova socijalnog konteksta (neverbalne komunikacije u nastavi)“ (N=98, $\chi^2= 161,372$, $df=25$, $p < 0,05$, $V=0,574$). Cramer's V iznosi 0,574 što sugerira snažnu povezanost između varijabli (tablica 7.2.1).

Tablica 7.2.1 χ^2 -test između varijabli „Osjetan je nedostatak studentske rasprave u online predavanjima“ i „Vidljiv je nedostatak znakova socijalnog konteksta (neverbalne komunikacije u nastavi)“

		Vidljiv je nedostatak znakova socijalnog konteksta (neverbalne komunikacije) u online nastavi.		
		Ne slažem se.	Ne znam.	Slažem se.
Osjetan je nedostatak studentske rasprave u online predavanjima.	Ne slažem se.	14	5	8
	Ne znam.	0	18	3
	Slažem se.	0	4	45

(N=98, $\chi^2= 161,372$, $df=25$, $p < 0,05$, $V=0,574$)

Uz nedostatak rasprave i interakcije, intervjuirani sudionici također ističu nedostatak neverbalne komunikacije: „*Lakše je skupiti ljude na platformi, ali teško je nekako voditi raspravu raspravu. Kad se vodi nekakva rasprava, ljudi najčešće šute jer 5-6 ljudi govori u isti glas. Kad smo fizički prisutni, vidiš da se podiže ruka ili jednostavno primjetiš da osoba pored tebe želi nešto reći, pa zašutiš na vrijeme. Nekako taj body language puno utječe na to, online toga nema. I onda jednostavno svi šute jer se boje da nekome ne bi upali u riječ pa bude nekad ono minuta neugodne šutnje i većina ljudi zapravo ne kaže ono što bi na fizičkoj nastavi rekli.*” Intervju br.3, student 1. god. diplomskog smjera nast. soc., 24 godine.

U tablici 7.2.2 nalazi se detaljan prikaz odgovora studenata na tvrdnju „Ne osjećam se jednako samopouzđano i samouvjereno govoriti na online predavanju kao na predavanju uživo.“

Tablica 7.2.2 Prikaz odgovora na tvrdnju „Ne osjećam se jednako samopouzđano i samouvjereno govoriti na online predavanju kao na predavanju uživo.“ (N=100)

	Frekvencija	Postotak
Uopće se ne slažem.	18	18,0
Ne slažem se.	19	19,0
Niti se slažem niti se ne slažem.	16	16,0
Slažem se.	22	22,0
U potpunosti se slažem.	15	15,0
Ne mogu procijeniti.	10	10,0

Odgovori su podijeljeni, što se može objasniti time da se neki možda ugodnije osjećaju sami, zbog straha od javnog govora, dok kod drugi ne žele govoriti ukoliko ne trebaju, zbog nelagode.

„Opet, javljali su se neki za vrijeme predavanja koji vjerojatno inače ne bi zbog straha od javnog govora, tako da ono ima to i neke svoje prednosti, iako sam ja osobno neugodnije se osjećala prezentirati pred kolegama i profesorom jer ne vidiš reakcije, na većini predavanja nismo morali imati upaljene kamere, tako da sam imala osjećaj ko' da govorimo u prazno.” Intervju br. 4, studentica 3. god. preddiplomskog studija sociologije, 22 godine.

7.3 Teškoće s kojima su se susreli studenti tijekom virtualnog studiranja

Studenti, nastavnici i zaposlenici Fakulteta hrvatskih studija koji su bili pozitivni na virus, imali neke od simptoma ili ako su bili u kontaktu s zaraženom osobom, prema smjernicama i obavijestima objavljenima na web stranicama Fakulteta hrvatskih studija dužni su bili javiti se na posebnu e-mail adresu prodekanu za nastavu, na kojoj bi dobili upute i sve potrebne informacije o daljnjem tijeku događaja. Dva sudionika ovog istraživanja preboljela su koronavirus (virus SARS-CoV-2), a njihova iskustva s nastavom tijekom tog perioda su različita:

„Što se tiče fakulteta, tu ne znam što bih ti rekao, ja osobno tokom ovog drugog lockdowna kao „blažeg“ u 12. mjesecu sam dobio koronu. Javio sam se i popričao s čovjekom iako je imao negativnih iskustva stvarno ne znam šta je bio posrednik za nastavu, stvarno je bio korektan prema meni, ugodan. Baš je razgovor tekao ugodno i osjećao sam se da ako će biti neke frke da mogu javiti čovjeku.” Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

„S teškoćama sam se susrela najviše kad sam imala koronu, pa fakultet nije bio susretljiv što se toga tiče, nije bilo jednostavno studirati. Npr. 14 dana je dana trajala izolacija, ali prema fakultetu izolacija je trajala 3 tjedna i onda se nisam mogla fizički vratiti na nastavu, a na našem faksu tad je još sve išlo uživo. Onda na kraju ispadne da ljudi na društvenom fakultetu znaju više od epidemiologa i stručnjaka.” Intervju br. 2, studentica 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

Osim pandemije, neki studenti za vrijeme virtualnog studiranja, preživjeli su i iskustvo potresa. „U jutarnjim satima 22. ožujka 2020. u 6 sati i 24 minute Zagreb i šire zagrebačko područje

pogodio je snažan potres magnitude $M=5.5$, nakon kojeg su uslijedili brojni naknadni potresi. „ (PMF, 2020a). Potrebno je i spomenuti potres kod Petrinje 2020. godine magnitude 6,4 MW koji je 29. prosinca 2020. godine u 12:19 sati pogodio Sisačko-moslavačku županiju s epicentrom 3 km jugozapadno od grada Petrinje. Maksimalni intenzitet osjećaja procijenjen je na VIII. (jako štetno) do IX. (razorno) stupanj na europskoj makroseizmičkoj ljestvici. Ovom su događaju prethodila tri velika potresa, od kojih najjači magnitude 5,2 MW (PMF, 2020b). Posljedice oba potresa saniraju se još danas, a ovi događaji imali su veliki odjek u javnosti i društvu. U ovom dijelu iznesena su iskustva i perspektive studenata tih događaja:

„Definitivno su potresi utjecali na sve. Znam neke ljude baš iz studentske grupe kojima su direktno i indirektno obitelji bile zahvaćene posljedicama potresa pogotovo onoga na Banovini i jednostavno definitivno to utječe na tebe jer ti moraš ganjat nekakav svoj ajmo reći uspjeh, rješavat fakultet, odrađivat na taj neki način, biti što bolji student. Dosta nas i radi uz to potrebni su neki prihodi i onda zapravo ja bi rekao da mi te posljedice toga svega što se dogodilo u toj crnoj 2020. godini ćemo sjećati možda kroz dvije tri godine. Jednostavno nismo stali, bar većina mojih poznanika nije stala. Bojim se za psihička zdravlja studenata i te generacije koju nas je zahvatila, korona i potresi da kako će se to odraziti poslije. Kad se nađu prva zaposlenja, pitanje je koliko će taj stres možda izbiti koji je bio potiskivan.“ Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

Pa u našoj grupi na WhatsAppu, tu su ljudi ispitivali jedne druge jesu li dobro, ali budući da u našoj grupi nema ljudi koji su direktno stradali, nije toliko utjecalo na grupu. No, kod sviju je preovladavao taj strah nakon potresa u Zagrebu, pogotovo nakon što smo vidjeli što se sve može dogoditi, općenito opet strah od nečeg novog, nepredvidivog.” Intervju br. 2, studentica 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

“Mislim da nema osobe koju to nije potreslo. Mentalno zdravlje uvijek je osjetljiva tema, neki ne žele razgovarati o tome i rade tabu, no mislim da nakon prošle godine nema tko nije zastao na trenutak i razmišljao o tome. Potres u Zagrebu, u Petrinji i Sisku bio je prekretnica, sjećam se da smo se svi osjećali užasno i bespomoćno, ali opet bilo je toliko ljudi koji su se samoinicijativno organizirali kako bi pomogli, pa išli u potresom zahvaćena područja. Funkcioniranje društva u takvim događajima, zajedništvo ljudi u tom trenutku bilo je zaista nevjerojatno. Srećom, u našoj grupi ne znam da je bilo ljudi koji su direktno zahvaćeni potresom, a sjećam se da je dosta ljudi

dijelilo na društvenim mrežama neke informacije ljudi koji su bili u potrebi. U tim trenutcima skroz sam zaboravila na studij i te brige poput seminara i slično, nakon iskustva potresa postale su mi još besmislenije. Nedavno, opet je bio potres i iskreno odmah sam se sjetila onog kraja 2020. koliko god sam mislila da sam već se navikla. Strah od potresa mislim da je kod većine veći od straha od zaraze koronom, pogotovo zato što sad imamo neko riješenje cijepljenja za virus, ali ovo je potpuno nepredvidljivo.” Intervju br. 4, studentica 3. god. preddiplomskog studija sociologije, 22 godine

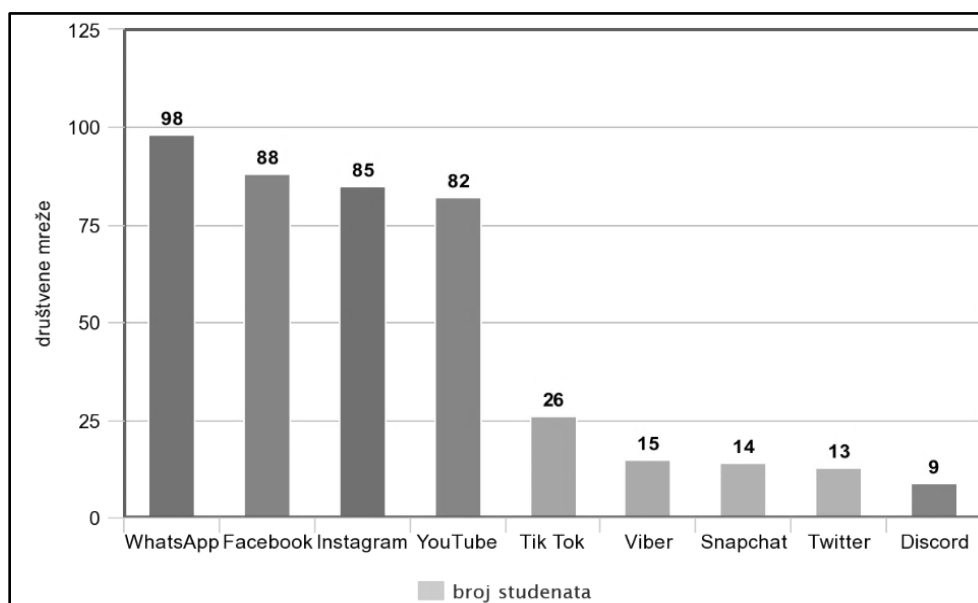
Jedan student istaknuo je ulogu profesora u kontekstu brige za studente tijekom pandemije COVID-19 i svih stresnih događaja u periodu 2020. i 2021. godine:

„Profesori s kojima sam ja imao kontakt uvijek su bili korektni, uvijek bi se odvojilo prije predavanja „Ljudi jeste li dobro u ovim ludim vremenima, je li netko želi podijeliti nešto?“. Naravno sve ono veže početak, svi bi rekli “da, da dobro smo”. Stvarno studiramo na malom faksu, profesori su svi toliko onako dosta se očinski i majčinski odnose prema nama studentima (...)” Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

7.4 Društvene mreže i studenti

Svi ispitanici koriste društvene mreže, a najpopularnije društvene mreže prema svakodnevnom korištenju su WhatsApp (98%), Facebook (88%), Instagram (85%) i YouTube (82%). Detaljniji grafički prikaz društvenih mreža nalazi se u prikazu 7.4.1.

Prikaz 7.4.1 Grafički prikaz svakodnevno korištenih društvenih mreža (N=100).

Više od polovice studenata (55%) smatra da društvene mreže koristi „više nego prije” u odnosu na razdoblje prije izolacije, a rezultati samoprocjene korištenja mreža nalaze se u tablici 7.4.2.

Tablica 7.4.2 Prikaz odgovora na pitanje „Prema Vašoj samoprocjeni, je li vrijeme koje sada provodite na društvenim mrežama manje, jednako ili više u odnosu na razdoblje prije izolacije?” (N=99)

	Frekvencija	Postotak
manje nego prije	5	5,1
jednako kao prije	39	39,4
više nego prije	55	55,6

U korist tvrdnje o porastu korištenja društvenih mreža, slažu se i rezultati kvalitativnog dijela istraživanja:

„Definitivno se povećala uloga društvenih mreža, recimo komunikacija s profesorima koja bi inače bila uživo prebacila se na društvene mreže. Ova neformalnija između profesora i studenata komunikacija koja bi se odvila i uživo, nastavila je u virtualnom svijetu. Nije porastao interes za novim poznanstvima, ništa više nego što bi bio uživo.” Intervju br. 2, studentica 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

„Društvene mreže su sve popularnije, ljudi danas doslovno mogu izgubiti posao i karijeru preko interneta. Ja to ne bi više nazvao virtualnošću, nego novom stvarnošću. Na društvo taj utjecaj ima i pozitivnih i negativnih strana.” Intervju br.3, student 1. god. diplomskog smjera nast. soc., 24 godine.

„Danas je sve na društvenim mrežama, a da se nismo tako čuli ja mislim da bez toga ne bi bila moguća nastava uopće tijekom pandemije. Jedni drugima smo javljali sve informacije za predavanja, često smo se čuli, rekla bih čak svaki dan. Poraslo je korištenje društvenih mreža, prije smo manje bili na mobitelu, ali ne drastično poraslo, s obzirom da je veliki dio stvarnosti ajmo reć influensiran društvenim mrežama. U zadnje vrijeme pogotovo Tik Tok dobiva na popularnosti, neki su ga čak koristili i u obrazovne svrhe. Primjerice znala sam naići na videe koji govore o besplatnim online radionicama, nekim trikovima i slično.” Intervju br. 4, studentica 3. god. preddiplomskog studija sociologije, 22 godine

Vidljiv je porast od 28% u korištenju društvenih mreža u svrhu informiranja o nastavi, predavanjima i obavijestima u kategoriji „uvijek” i „vrlo često” (tablice 7.4.3 i 7.4.4). Nakon prelaska na virtualni način studiranja 72 % studenata je učestalo (23% uvijek, 49% vrlo često) koristilo društvene mreže za informiranje o nastavi i predavanjima (tablica 7.4.4)

Tablica 7.4.3 Prikaz odgovora na pitanje „Koliko često ste koristili društvene mreže u svrhu informiranja o nastavi, predavanjima i sličnim obavijestima PRIJE prelaska na virtualni način studiranja?” (N=99)

	Frekvencija	Postotak
Uvijek	11	11,1
Vrlo često	33	33,3
Relativno često	34	34,3
Ponekad	17	17,2
Gotovo nikad	4	4,0

Tablica 7.4.4 Prikaz odgovora na pitanje „Koliko često ste koristili društvene mreže u svrhu informiranja o nastavi, predavanjima i sličnim obavijestima NAKON prelaska na virtualni način studiranja?” (N=100)

	Frekvencija	Postotak
Uvijek	23	23,0
Vrlo često	49	49,0
Relativno često	16	16,0
Ponekad	11	11,0
Gotovo nikad	1	1,0

U tome, najviše studenata za informiranje o važnim obavijestima (raspored, predavanja, rokovi) koristilo je WhatsApp (86%) i Facebook (66%). Za komunikaciju s kolegama skoro svi studenti (97%) najviše koriste WhatsApp (62% uvijek, 23% vrlo često i 12 relativno često). Detaljni prikaz odgovora o učestalosti korištenja WhatsApp-a nalazi se u tablici 7.4.5.

Tablica 7.4.5 Prikaz učestalosti korištenja društvene mreže WhatsApp za komunikaciju s kolegama (N=100)

	Frekvencija	Postotak
Uvijek	62	62,0
Vrlo često	23	23,0
Relativno često	12	12,0
Ponekad	3	3,0

U kontekstu studijske grupe i virtualne zajednice studenata, studenti daju prednost WhatsApp-u zbog prisnijeg i neformalnijeg odnosa:

„Gle uvijek su društvene mreže oko nas i stvarno danas je neizbježno bez Facebook-a, Instagrama, Whatsappa pa i ovog novog Tik Toka. Međutim ja bi rekao da WhatsApp grupa studenata definitivno jako važna grupa jer nekako najposebniji odnos kako da kažem.” Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

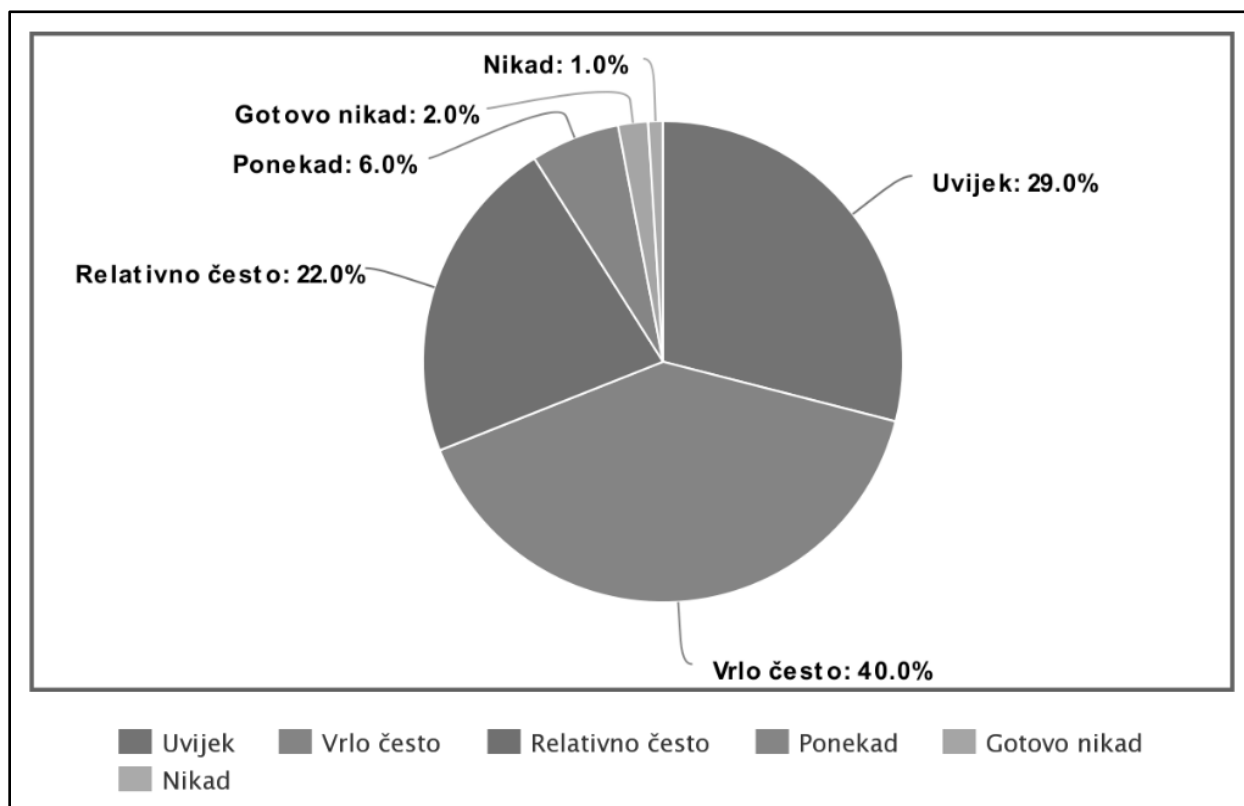
Uz WhatsApp, više od polovice studenata (61%, od toga 17% uvijek, 21% vrlo često i 23 % relativno često) koristi Facebook za komunikaciju s kolegama. Za komunikaciju s kolegama Instagram koristi 25% studenata (7 % uvijek, 7% vrlo često i 11% relativno često), Snapchat koristi 8% studenata (5% uvijek, 1 % vrlo često i 2% vrlo često, 80 % nikad), Tik Tok za komunikaciju s kolegama koristi 7 % studenata (najviše 4% relativno često, 79% nikad), Viber za komunikaciju koristi 6% studenata (4% relativno često, 81% nikad), 5% studenata koristi Twitter (3% relativno često, 86% nikad), a Discord za komuniciranje s kolegama koristi 12% studenata (u tome 6% relativno često). Najčešće aktivnosti na društvenim mrežama koje studenti često koriste u svrhu učenja su objave (obavijesti – 74,7 %), linkovi (68,7 %), fotografije (66%) i poruke (65%).

Najaktivnije su grupe na WhatsApp-u zbog brzine odgovora, jednostavnog korištenja i dojma „prisnijeg” odnosa: *„Više smo se čuli i sve to stoji apsolutno, ja pišem poruku da saznam za faks*

tebi osobno ili u grupu, dok Facebook dobro mi smo sad generacija koja je počela s Facebookom pa smo prešli lagano na Instagram sad se to negdje tu vrti. Ali definitivno bez Whatsapp ja ne znam kako bih naša studentska grupa preživjela. Na Facebooku se piše post, onda milijun komentara ovo ono. Mislim definitivno ja sam se znao s prijateljima čuti i preko Messengera za faks, ali to je ono sa onima kojim imam striktno taj Facebook odnos, odnosno s onima kojim sam se samo preko Facebooka čuo, a preko svih ovih ostalih sam se čuo na Whatsappu. Definitivno je bio puno aktivniji pogotovo za faks.“ Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

Zanimljivo je da su skoro svi ispitanici (97%) nekad tijekom pandemije koristili društvene mreže tijekom predavanja. U tom postotku 29% ispitanika koristilo je društvene mreže uvijek, 40 % vrlo često i 22 % relativno često. Detaljniji prikaz učestalosti korištenja društvenih mreža tijekom predavanja nalazi se u grafikonu 7.4.6.

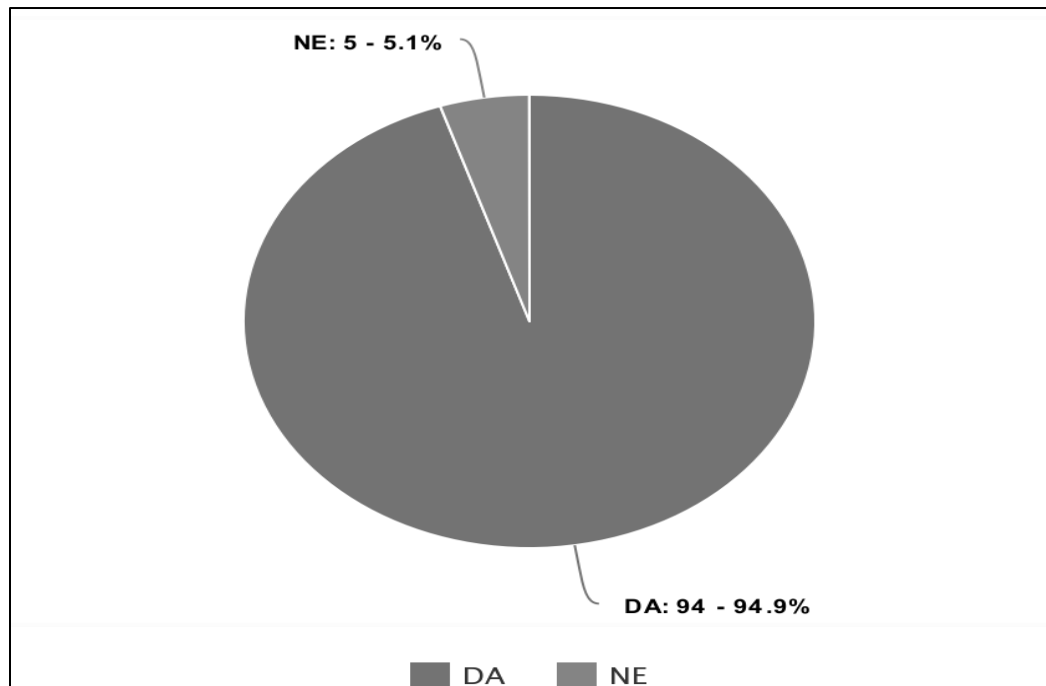
Grafikon 7.4.6 Grafički prikaz učestalosti korištenja društvenih mreža tijekom predavanja (N=100)

7.5 Virtualne zajednice studenata

Za početak bitno je istaknuti da su skoro svi ispitanici (94,9 %) članovi neke grupe studenata s vlastitog studijskog smjera i godine na nekoj od društvenih mreža (prikaz 7.5.1)

Prikaz 7.5.1 Grafički prikaz frekvencija odgovora o pripadnosti virtualnim zajednicama studenata (N=100)

U prethodnom poglavlju navedeno je i da 97% studenata koristi društvene mreže tijekom predavanja za komunikaciju s kolegama. Više od polovice ispitanika (65,3%) objavilo je neki sadržaj u vlastitoj grupi na društvenim mrežama za vrijeme pandemije COVID-19 (N=98). U virtualnim zajednicama (grupama) čiji su članovi informacije i sadržaje uglavnom objavljuju 2-3 osobe (64%) ili više od 4 osobe (22 %). Detaljnije informacije o strukturi članstva, odnosno objava nalaze se u tablici 7.5.2.

Tablica 7.5.2. Prikaz odgovora na pitanje „ Postoji li u Vašoj grupi/grupama jedna ili više osoba koji najčešće objavljuju sadržaje/ izvore informacija?” (N=100)

	Frekvencija	Postotak
nitko – sudjeluje cjelokupna grupa	6	6,0
jedna osoba	8	8,0
2-3 osobe	64	64,0
više od 4 osobe	22	22,0

Rezultati kvalitativne faze istraživanja pokazali su razlike u grupama u odgovorima o objavama unutar grupe:

„Iskreno ja bih rekao tri četiri osobe objavljuju u grupi koje su onda ono stvarno korisne informacije, nekad definitivno bez tih tri četiri osobe ne bi moglo se. U opisu grupe napisani su bili rokovi i slično, tak da fakat je bilo tu korisnih informacija. Ali neke osobe su udavi kad često pišu, a često pišu, a ne prate nastavu ni poruke, jednostavno dezinformirani su. Ako nisi pratio javi se frendu neposredno je, ispadaš dosadan u grupi. Često sam ja imao u dva tri navrata grupu potišanu jer mi se nije dalo slušati komentare određenih ljudi kad su bile neke glupe rasprave ili nešto tako,, Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

„Uglavnom je tu sudjelovalo 5-6 ljudi, jako puno ljudi koji ni prije nisu komunicirali u toj grupi nastavili su i dalje ne komunicirati, ovi studenti koji imaju neka glupa pitanja koja su se već ponavljala, koja imaju uživo, rade isto. Što se tiče na neformalnije komunikacije, bilo je i dijeljenja nekih ponuda za posao u grupama koje inače se ne bi spominjale. Mislim da u slučaju moje grupe i nije interakcija u raspravi porasla, jer svakako sudjelovanje u nastavi prije nije bilo spektakularno jer uglavnom je par ljudi govorilo uživo, pa su ti ljudi se najviše i online javljali. Mislim čak da su neki ljudi pokušali uključiti u raspravu, a prije nisu zato što su vjerojatno imali strah od javnog izlaganja, pa im je bilo puno lakše kad ih ostali ne vide. Što se tiče razgovora i interakcije između studenata na razini godine, ostala je jednako slaba kao i prije.” Intervju br. 2, studentica 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

„Više osoba objavljuje, ja bih rekao polovica članova grupe. Svaki dan objavljuju nešto, slike ovo ono. U većem postotku to je neformalni razgovor, ja bih rekao 80 naprema 20, u korist neformalnog razgovora. S tim da će se neformalno smanjiti kad fakultet opet krene, no i dalje će neformalno preovladavati” Intervju br.3, student 1. god. diplomskog smjera nast. soc., 24 godine.

„Wap (WhatsApp) grupa je najaktivnija, a što se tiče interakcije, par osoba dijeli sve, ostali uglavnom ništa ili jako malo neko pitanje ili informacija tu i tamo. Razgovor je neformalan, a najčešća pitanja su bila kada počinje predavanje i imamo li ga uopće. Dojma sam da su svi u nekim svojim grupama, s onima s kojima se inače druže i dijele mišljenja i korisne stvari. Ja sama sam član par takvih grupa, jer mi je lakše tako, sa sličnima sebi pričaš i s onima koje dobro poznaješ, pa nije problem reći ono što želiš.“ Intervju br. 4, studentica 3. god. preddiplomskog studija sociologije, 22 godine

Što se tiče neformalnih grupa, 83,5 % (N=83) studenata označilo je da su članovi jedne ili više neformalnih grupa s kolegama s kojima se uobičajeno druže, van akademskog okruženja. Učestalu interakciju s kolegama iz studijske grupe, izvan akademskog okruženja prije prelaska na virtualni način studiranja imalo je 87% studenata (21 % uvijek- svakodnevno, 40 % vrlo često- 4-5 puta tjedno i 26% relativno često- 2 -3 puta tjedno). Tijekom prelaska na virtualni način studiranja, očekivano, došlo je do drastičnog smanjenja tih postotaka, najviše studenata interakciju uživo imalo je ponekad, odnosno više puta mjesečno (42,4 %) i nekoliko puta godišnje (37,4 %) (tablica 7.5.3)

Tablica 7.5.3. Prikaz učestalosti interakcije “licem u lice” (uživo) između studenata tijekom virtualnog studiranja (N=99)

	Frekvencija	Postotak
Uvijek (svakodnevno)	2	2,0
Vrlo često (4-5 puta tjedno)	4	4,0
Relativno često (2-3 puta tjedno)	8	8,1
Ponekad (više puta mjesečno)	42	42,4
Gotovo nikad (nekoliko puta godišnje)	37	37,4
Nikad	6	6,1

Svi sudionici su članovi manjih neformalnih grupa, koje su formirane prema poznanstvima i druženju izvan akademskog okruženja. Ističu da se tako pojedinci mogu lakše izraziti, te podijeliti neke informacije, sadržaje i mišljenja koje ne bi inače poslali u grupu cijele studijske godine. Iako je komunikacija unutar grupa cijele studijske grupe neformalna, grupa sa većim brojem članova i u kojoj su svi studenti ipak se smatra formalnijom. Osim takvih, nastaju i manje grupe u cilju rješavanja nekog od obrazovnih ishoda:

„Što se tiče projekata i grupa, na nekim kolegijima jesu bile određene grupe, no i te grupe koje su nastale, nastale su zapravo iz poznanstva, ne iz osobnih razloga nego zato što se znalo koliko neka osoba radi pa su išli zajedno u grupu. A ovi drugi koji i ne rade baš toliko ili ne rade ništa išli su u svoje posebne grupe. Tu se moglo vidjeti oscilacija, primjerice naprednije grupe su puno bolje i brže obavljale svoje poslove od ostalih grupa, a što se ocjena tiče nije bilo vidljivo jer su na kraju svi imali izvrstan, na kraju priče.“ Intervju br. 2, studentica 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

„Ja osobno dosta sam si blizak s dvoje troje ljudi s fakulteta. i mi smo onda u grupi ili se čujemo osobno. Mislim da mi je komunikacija ostala ista, možda malo aktivnija nego tokom korone jer nije bilo svakodnevnog viđanja. To bih istaknuo kao jedan problem jer i kad smo se čuli, čuli smo se najčešće za fakultet“ Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine.

„Pa u jednoj sam takvoj grupi, nas je 12 u toj grupi. Problem je što je dosta grupa nastalo, ja nisam se htio ni učlaniti niti sam htio biti član, pa mi je teško procijeniti. Imam osjećaj da je nastalo puno tih manjih neformalnih grupa, ali to je rezultat struja na faksu. Ljudi se boje u većoj grupi izraziti svoje mišljenje, jer onda često znaju biti nekakve scene. Zato se skupe manja društva koje dijele informacije, šale i sadržaje koje bi možda bilo previše kompromitirajuće poslati u neku veću grupu.“ Intervju br.3, student 1. god. diplomskog smjera nast. soc., 24 godine.

Zanimljivo za istaknuti je da više od polovice studenata (63,6 %) unutar vlastitih neformalnih virtualnih zajednica održavalo prilagođenu „licem u lice“ interakciju preko video poziva. Učestalost održavanja tih interakcija prikazana je u tablici 7.5.4, a najviše je studenata koji su održavali te interakcije ponekad (34,1 %) i relativno često (18,8 %).

Tablica 7.5.4 Prikaz učestalosti održavanja prilagođene interakcije preko video poziva (N=85)

	Frekvencija	Postotak
Uvijek	3	3,5
Vrlo često	13	15,3
Relativno često	16	18,8
Ponekad	29	34,1
Gotovo nikad	5	5,9
Nikad	19	22,4

Sudionici su to smatrali najboljim rješenjem za nastavak održavanja interakcije za vrijeme socijalnog distanciranja: „*Da, preko video poziva često smo se znali čuti, nas troje - četvero koji se inače družimo. Naravno, nije kao što bi to bilo na kavi i u uživo, no dao nam je bar neki osjećaj bliskosti. Mislim da je većina tako se čula s bliskim kolegama, bili smo zatvoreni u kućama, nismo znali kada će cijela situacija s koronom završiti niti kad ćemo se vidjeti, pa je ovo bilo najoptimalnije rješenje*“ Intervju br. 4, studentica 3. god. preddiplomskog studija sociologije, 22 godine

8. Rasprava

Pandemija COVID-19 donijela je nepovratne promjene za cijeli svijet, a novonastale prilike uzorkovane pandemijom izmijenile su procese učenje i održavanja nastave u radu visokoškolskih obrazovnih institucija. Za studente je to razdoblje bilo stresno i nepredvidljivo razdoblje, nagli prelazak iz klasičnog oblika nastave u virtualni oblik studiranja popraćen je potrebama za brzu prilagodbu, dodatnim stresom, neki predmeti su bili ukinuti, a interakcija „licem u lice” s kolegama i profesorima preseljena je u virtualne učionice i na društvene mreže. Stoga, postoji potreba istraživanja virtualne nastave objašnjene iz studentske perspektive, a rezultati ovog istraživanja ukazuju na aspekte na koje je potrebno obratiti više pozornosti u budućnosti kako bi se unaprijedilo funkcioniranje nastave u kriznim okolnostima, u slučaju da se ponovno pojave u budućnosti. Generalni cilj ovog rada bio je ispitati i analizirati stavove studenata sociologije o sadašnjem modulu virtualnog studiranja, analizirati razloge nezadovoljstva virtualnom nastavom, ustanoviti poteškoće s kojima su se studenti susreli prilikom pandemije COVID-19 te analizirati virtualne zajednice studenata i ulogu društvenih mreža u svrhu održavanja virtualnih grupa studenata.

Prijašnja istraživanja bavila su se mentalnim zdravljem studenata za vrijeme pandemije, te općenitom razinom kvalitete nastave i pružanja podrške ili korištenjem društvenih mreža i nekih aspekata mentalnog zdravlja. U ovom istraživanju prikazani su stavovi studenata sociologije o virtualnom modulu studiranja, prednosti i nedostaci ovakvog načina studiranja, također je ispitano korištenje društvenih mreža u svrhu održavanja virtualnih zajednicama studenata i interakcija unutar istih. Korištenjem mješovite metodologije uspješno odgovorilo na postavljene specificirane ciljeve. Rezultati dobiveni u kvantitativnoj fazi istraživanja ukazali su na područja koja je trebalo razjasniti intervjuima, odnosno kvalitativnim metodama analize.

Prvi specificirani cilj odnosio se na definiranje mišljenja studenata o virtualnom obliku nastave i analizu potencijalnih razloga mišljenja, S obzirom na prijašnja istraživanja (Jukić, 2015; Collins, 2020; Aristovnik i sur., 2020; Periša, 2020) očekivano je da će studenti imati negativnije stavove o virtualnom obliku nastave u usporedbi s nastavom uživo, a dobiveni rezultati su u skladu s očekivanjima. Skoro svi studenti (91%) su imali tehničke i materijalne preduvjete za praćenje nastave, što se slaže s podacima Agencije za znanost i visoko obrazovanje (2020) koja je ustanovila da je većina studenata zadovoljna s pristupom internetu te vlastitim digitalnim kompetencijama

(2020:10). Također, sudionici su u intervjuu naveli da su neki studenti pomogli manje vještim profesorima u stjecanju digitalnih vještina i organiziranju virtualne nastave. Analiza razine zadovoljnosti virtualnom nastavom pokazali su podvojenost kod stavova o izvedbi virtualne nastave. 39,4 % studenata izrazilo je svoje nezadovoljnost s izvođenjem virtualne nastave, dok je 33, 4% studenata zadovoljno načinom i kvalitetom izvođenja nastave na daljinu, stoga je to dodatno ispitano u kvalitativnoj fazi gdje su sudionici ipak izrazili nezadovoljstvom izvedbom virtualne nastave. Skoro polovica (44%) smatra da online nastava ne zahtijeva više vremena nego klasična nastava (N=100). Kao prednosti virtualne nastave studenti su naveli smanjenje gubitka vremena na putovanje, nadilaženje problema prostorne udaljenosti zbog online mogućnosti slušanja i praćenja nastave, te prevenciju zaraze i smanjenje opasnosti za infekciju virusom. Studenti ističu da su internet i virtualna nastava omogućili nastavak obrazovanja i brzu prilagodbu na novonastalu situaciju, a su naveli i da je prelazak na virtualnu nastavu pridonijeo smanjenju straha za bližnje i širenjem virusa. Ovi podaci slažu se s podacima iz već provedenih istraživanjima gdje su se kao glavne prednosti naveli fleksibilnost i dostupnost široj populaciji (Burger, 2003; Jukić, 2015; Aristovnik i sur., 2020; Ratković, 2020)

U usporedbi s klasičnim modulom nastave 46 % studenata preferira nastavu uživo, uz to 45 % studenata smatra da virtualna nastava nije učinkovita kao što je klasična nastava. Virtualnu nastavu studenti smatraju bezlično i izolirano u usporedbi s klasičnom nastavom, kao smetnje su naveli lošu internetsku povezanost i sporu mrežu, a smatraju da se prelaskom na virtualni oblik studiranja interakcija s kolegama i profesorima smanjila. Pretpostavka o postojanju razlika u stavovima o virtualnom studiranju s obzirom na spol i razinu studija djelomično je potvrđena. Provedbom T-testa konstatirano je da nema statistički značajne razlike u razinama nezadovoljstva virtualnim oblikom nastave s obzirom na spol studenata. Sudionici kvalitativne faze istraživanja također imaju slične stavove, u ovom kontekstu nije primjetna veća razlika u stavovima o nedostatku interakcije i rasprave između muških i ženskih studenata. HI – kvadrat analizom utvrđena je postojanje statistički značajne razlike u razini nezadovoljstva virtualnom nastavom s obzirom na razinu studija, a snaga povezanosti je umjerena (Cramers'V = 0,370) . Studenti preddiplomskog studija imaju negativnije stavove o virtualnom studiranju od studenata diplomskog studija, odnosno uočena je viša razina nezadovoljstva izvođenjem online nastave kod mlađih studenata sociologije, no studenti diplomskog studija više ističu problem interakcije i nedostatka komunikacije. Rovai i suradnici (2007) u istraživanju dobili su slične rezultate. U

istraživanju motivacije za studiranjem pri korištenju različitih metoda učenja na daljinu rezultati su pokazali stariji studenti više da su stariji studenti motiviraniji za sudjelovanje u e-kolegijima u usporedbi s mlađim studentima. Potvrđena je pretpostavka da su studenti nezadovoljni virtualnom nastavom zbog izostanka interakcije i manjka rasprave. U kvalitativnoj fazi istraživanja sudionici su kao najveći nedostatak virtualne nastave istaknuli nedostatak interakcije i rasprave, te vidljiv nedostatak neverbalne komunikacije. Ističu da je društvene znanosti kao što su sociologija, psihologija, komunikologija i sl. teško studirati online, odnosno teško je održati jednaku kvalitetu nastave kao na predavanjima uživo. Iako su svi sudionici članovi više virtualnih grupa studenata, istaknuli su da su nedostajala druženja izvan fakulteta, interakcija i razmjenjivanje ideja ("brainstorming") s kolegama i profesorima. Slične rezultate dobili su Aristovnik i suradnici (2020) u globalnom istraživanju, koji su zaključili da „učinkovitost nastave ovisi o interakciji” (Aristovnik i sur. 2020). „Uključenost i jednaka mogućnost interakcije i rasprave su ključni dio visokog obrazovanja i online učenja” (Wright i Horta, 2018; u Baber, 2020). Interakcija je ključna za iskustvo online učenja i odlučujući je faktor za zadovoljstvo ishodima učenja (Garrison i Cleveland-Innes, 2005; Kuo i Feng 2013; Cho i Kim, 2013; Kuo i sur., 2014; Alqurashi, 2019). Osim interakcije, studenti su spomenuli i vidljivi nedostatak neverbalne komunikacije. Ako se osobe međusobno gledaju licem u lice, mogu obratiti pozornost na govor tijela, te tako prilagoditi svoje reakcije, primjerice sudionik u intervjuu je naveo da interakcija na predavanjima teže se odvija zato što „5-6 ljudi govori u isti glas, a na predavanju bi vidio da netko drži ruku gore ili da želi nešto reći”. S druge strane, uočena je polarizacija stavova u odgovorima na tvrdnju „Ne osjećam se jednako samopouzđano i samouvjerenog govoriti na online predavanju kao na predavanju uživo.“, u intervjuu ispitanici su napomenuli da je nekima bilo lakše govoriti na virtualnim predavanjima zbog straha od javnog govora, dok su neki imali neugodan osjećaj zbog „govora u prazno”. Utvrđena je statistički značajna povezanost između varijabli „Osjetan je nedostatak studentske rasprave u online predavanjima” i „Vidljiv je nedostatak znakova socijalnog konteksta (neverbalne komunikacije u nastavi)”, a snaga povezanosti između varijabli je snažna (Cramer's $V = 0,574$). Collins (2020) je tvrdio da je nagli prelazak iz klasične nastave u nastavu na daljinu utjecao na kvalitetu studiranja, s obzirom da su tradicionalni elementi klasične nastave preseljeni u virtualne učionice, bez prethodnog ispitivanja preduvjeta virtualne nastave. Kako bi se održao interakcijski lanac, neprestano se moraju odvijati interakcijski rituali, a izumizimanjem više elemenata interakcijski lanac slabije se održao. Izumizimanjem elemenata fizičke prisutnosti i

neverbalne komunikacije, utjecalo je negativno na elemente ritmičke koordinacije, zajedničkog fokusa pažnje i stvaranje zajedničkog raspoloženja. Teorija interakcijskih lanaca u ovom istraživanju pokazala se primjenjivom, nedostatak 2 elementa lanaca (fizičke prisutnosti i ritmičke koordinacije) ostavio posljedice na ostale elemente interakcijskog rituala te na kvalitetu nastave i zadovoljstvo virtualnim oblikom studiranja. Teorijska pretpostavka da društvene mreže ne mogu zamijeniti interakciju uživo, nego je samo nadopuniti također se pokazala točnom, iako je interakcija preseljena na društvene mreže, studenti su i dalje naglasili vidljiv nedostatak interakcije, komunikacije i rasprave. Osim toga, kao nedostaci virtualne nastave pokazali su se i negativni utjecaji na motivaciju (45% studenata smatra da je prelazak na virtualnu nastavu smanjio njihovu motivaciju za studiranjem), a kao razloge toga navode nedostatak volje za slušanjem predavanja: „ (...) *s obzirom na situaciju, predavanja su mi pala u drugi plan (...)*“, “(...) *prepustio sam se od fakulteta, samo mi je bilo da sve položim*”). Faktor koji igra ulogu u stavovima studenata o online nastavi je motivacija profesora i organizacija nastave. Još jedan negativni aspekt koji su sudionici smatrali važnim za istaknuti je loša izvedba nastave. Svaki nastavnik je za svoj predmet odlučivao kako će konstruirati nastavu i koji će program(e) koristiti, a student su morali pratiti predmete na različitim programima i platformama, taj problem u rezultatima studije također je istaknula Agencija za znanost i visoko obrazovanje (2020). Studenti smatraju da bi se trebala postaviti formalna pravila ili konsenzus na razini odsjeka kako bi svi materijali bili dostupni na jednoj online platformi ili programu, a prema rezultati ovog istraživanja studenti su za praćenje nastave koristili 7 programa: Microsoft Teams, Zoom, Google Meet, Discord, Moodle (Merlin), Jitsi i Skype. Od toga najkorišteniji su Microsoft Teams (95%) i Zoom (68%). Što se tiče teškoća s kojima su se susreli, uz prethodne razloge, sudionici izdvajaju iskustvo potresa te zarazu koronavirusom, što je u skladu s pretpostavkom o postojanju ovih poteškoća tijekom prijelaza s klasičnim na virtualni oblik studiranja. Jedan sudionik ističe da je zadovoljan načinom na koji je fakultet pružio podršku, dok druga studentica ističe nejasnoće povezane s trajanjem izolacije te nemogućnost praćenja nastave za vrijeme iste. Potrebno je napomenuti da su se sudionici razboljeli u različitom vremenskom razdoblju, sudionik 1 (Intervju br.1) je prebolio koronavirus za vrijeme virtualne nastave, dok je druga sudionica u izolaciji bila za vrijeme nastave uživo, dok profesori nisu dužni bili organizirati online predavanja, te zbog izolacije nije mogla pratiti nastavu. S obzirom da su iskustva individualna i različita, potrebno je proširiti saznanja o iskustvima studenata koji su preboljeli koronavirus, kako bi se uočili problemi i našla prikladna rješenja za

buduće slične situacije. Druga poteškoća bio je stres doživljen za vrijeme izvanrednih okolnosti zagrebačkog potresa. Mentalno zdravlje hrvatskih studenata u vrijeme pandemije COVID-19 je tema koja predmet istraživanja u više studija (Ergović, 2020; Ratković, 2020; Sturnela, 2020; Nedeljko, 2020; Marić, 2021; Dragičević, 2021; Koprić, 2021 itd.). U ovom istraživanju kratko su iznesena iskustva studenata i mišljenja o mentalnom zdravlju studenata. Prema rezultatima preliminirane studije „Kako smo?“ (2020) doživljaj potresa utjecao je na pogoršanje psihičkog stanja kod studenata, a slični rezultati vidljivi su u kvalitativnoj fazi ovog istraživanja. Sudionici su istaknuli da je iskustvo potresa kod njih izazvalo veće razine stresa i straha zbog nepredvidljivosti, a jedan sudionik istaknuo je brigu profesora i povezanost studenata i nastavnika (Intervju br.1, student 2. god. diplomskog studija znan.soc., 24 godine) tijekom tog razdoblja.

Treći istraživački cilj bio je ustanoviti mišljenja studenata o društvenim mrežama kao sredstvu održavanja grupne kohezije i interakcije između studenata. Svi ispitani i intervjuirani studenti koriste društvene mreže, a najpopularnije mreže prema svakodnevnom korištenju su WhatsApp (98 %) i Facebook (88%). Potvrđena je pretpostavka o učestalijem korištenju društvenih mreža, a vidljiv je porast od 28% u korištenju društvenih mreža u svrhu informiranja o nastavi, predavanjima i obavijestima. Pokazalo se da društvene mreže imaju značajnu ulogu u životu studenata, te da su dobar alat za učenje i razmjenu informacija i nastavnih materijala za vrijeme virtualnog studiranja, što je u skladu s rezultatima prethodnih istraživanja (Ergović, 2020; Rakić, 2020). Tijekom predavanja skoro svi ispitanici (97%) koristili su društvene mreže. Za komunikaciju s kolegama studenti najčešće koriste WhatsApp i Facebook, na tim društvenim mrežama su najčešće virtualne zajednice studenata. U teorijskom dijelu navedeno je da su predmet istraživanja virtualne referentne grupe. Vrijednosti referentne grupe određuju značenja koja osoba pridaje stvarima i događajima, te za usporedbu i poimanje vlastitog društvenog položaja. Postoji više vrsti referentnih grupa, a u ovom istraživanju utvrđeno je postojanje formalnih i neformalnih virtualnih grupa (zajednica) studenata. Studenti kao formalne referentne grupe percipiraju velike virtualne zajednice studenata cijelog studijskog smjera, a neformalne referentne grupe predstavljaju virtualne zajednice s manjim brojem studenata, osnovane iz prethodnih poznanstava ili zbog zajedničkog cilja. Svi ispitanici i sudionici su članovi neke virtualne zajednice studenata na društvenim mrežama, a više od 80 % ispitanika članovi su manjih virtualnih grupa studenata. Prednost daju grupama na WhatsApp-u zbog brzine odgovora, jednostavnog korištenja i dojma „prisnijeg“ odnosa, sudionici kvalitativne faze istraživanja smatraju da studiranje u online

uvjetima ne bi bilo moguće bez virtualnih zajednica studenata. Virtualne zajednice prilikom prelaska iz klasičnog u virtualni oblik pokazale su se kao jedini način održavanja komunikacije s kolegama, te kao jedini način održavanja kohezije unutar grupe. Interakcija između članova mora biti stalna, zbog nužnosti opstanka zajednice, a „rasprava je centralni pojam svake virtualne društvene zajednice jer osigurava neprestani tijek komunikacije.” (Malvić, 2017:15).

„Značenje virtualne zajednice kao socijalne kategorije očituje se u važnosti koju ovakav tip zajednica ima u smislu uspostave i održavanja odnosa između članova.” (Luketić, 2005:33). Primjenom teorije C. Cooleya (1909) o razlikovanju društvenih grupa, u tim neformalnim referentnim virtualnim zajednicama vidljivo je postojanje primarne i sekundarne društvene grupe. Primarne virtualne grupe utemeljene su na dugotrajnim vezama i povezanosti između studenata, prema riječima sudionika to su grupe istomišljenika s kojima mogu podijeliti mogu lakše izraziti, te podijeliti neke informacije, sadržaje i mišljenja koje ne bi inače poslali u grupu cijele studijske godine. Sekundarne virtualne grupe nastale su na temelju zajedničkog cilja ili interesa, dijeljenja skripti/informacija, izvršavanja grupnog rada ili seminara. Shodno tome, koncept neformalne grupe obuhvaća primarne i sekundarne virtualne grupe, a među njima može postojati međusobno preklapanje. Također, formalna referentna grupa studenata može biti primarna i/ili sekundarna grupa, iako je u većem broju slučajeva formalna referentna virtualna grupa zapravo sekundarna grupa utemeljena na zajedničkim interesima – razmjena i dijeljenje informacija/materijala/linkova/sadržaja. Prema rezultatima, najčešće aktivnosti u virtualnim zajednicama koje studenti često koriste i dijele su obavijesti, linkovi, fotografije i poruke. U grupama najčešće postoje 2-3 osobe koje objavljuju sadržaje, u nekim slučajevima i više od 4 osobe, a u najmanje je virtualnih zajednica u kojima sudjeluje cjelokupna grupa, a tu je bitno napomenuti da se govori o virtualnim zajednicama s većim brojem članova (formalnim referentnim virtualnim grupama). U slučaju neformalnih virtualnih grupa, više od 60 % ispitanika održavali su uz interakciju preko poruka i prilagođenu interakciju „licem u lice“ preko video poziva, a jedna sudionica je istaknula kako je to bio najbolji način održavanja bliskosti s kolegama studentima s kojima se druže van akademskog okruženja. Sukladno očekivanjima, interakcija na društvenim mrežama između studenata se povećala, a kao razlog tome navode prestanak klasične nastave i interakcije uživo, stoga može se reći da su društvene mreže poslužile kao sredstvo održavanja interakcije i kohezije između studenata u virtualnim studentskim grupama za vrijeme izvanrednim okolnosti.

9. Zaključak

Zbog promjena uzrokovanih globalnom pandemijom, uobičajni studentski život naglo je prekinut, a sva interakcija i nastava preselila se u virtualno okruženje. Elementi e-učenja i prije su korišteni u nastavi, ali u ožujku 2020. godine nastava je prvi put potpuno se odvijala online, preko online programa i platformi. Glavni cilj ovog rada bio je ispitati i analizirati stavove studenata sociologije o virtualnoj nastavi, analizirati razloge nezadovoljstva virtualnom nastavom, ustanoviti poteškoće s kojima su se studenti susreli prilikom pandemije COVID-19 te analizirati virtualne zajednice studenata i ulogu društvenih mreža u održavanju kohezije i interakcije unutar virtualnih zajednica studenata. Korištena je mješovita metodologija, rezultati dobiveni u kvantitativnoj fazi istraživanja ukazali su na područja koja je trebalo razjasniti intervjuima, odnosno kvalitativnim metodama analize. Skoro svi studenti imali tehničke i materijalne preduvjete za praćenje online nastave. Prednosti virtualne nastave su smanjenje gubitka vremena na putovanje, brzu prilagodbu na novonastalu situaciju, nadilaženje problema prostorne udaljenosti te prevenciju zaraze i smanjenje opasnosti te straha od zaraze koronavirusom. Ipak, analiza je pokazala da studenti imaju negativnije stavove o virtualnom studiranju u usporedbi s klasičnim načinom održavanja nastave. Glavni nedostaci sadašnjeg modula nastave su nedostatak interakcije i rasprave, nedostatak neverbalne komunikacije, loša organiziranost, previše programa i nepostojanje formalnog dogovora ili pravila o izvođenju nastave na razini studija, neučinkovitost, demotivacija, a sudionici su istaknuli da je društvene znanosti kao što je sociologija teško studirati online. U daljnjem razvitku online nastave, nastavnici bi trebali uzeti u obzir rezultate ovog istraživanja pri kreiranju nastave, osobito preporuke studenata o postojanju pravila i/ili dogovora o manjem broju online programa, te o održavanju nastave prilagođenom "face to face" interakcijom - preok video poziva i s uključenim kamerama kako bi se smanjio vidljivi nedostatak neverbalne i verbalne komunikacije. Kao ključni nedostatak studenti su izdvojili nedostatak interakcije i rasprave, te vidljivi nedostatak neverbalne komunikacije. Teorija interakcijskih lanaca R. Collinsa o važnosti interakcije pokazala se primjenjivom u kontekstu virtualne nastave - izuzimanje elemenata fizičke prisutnosti i neverbalne komunikacije, negativno je utjecalo na elemente ritmičke koordinacije, zajedničkog fokusa pažnje i stvaranje zajedničkog raspoloženja. Nije utvrđena statistički značajna razlika u stavovima studenata s obzirom na spol, no utvrđeno je postojanje statistički značajne razlike u stavovima o virtualnom studiranju s obzirom na razinu studija. Mlađi studenti imaju

negativnije stavove o virtualnoj nastavi od starijih kolega, no studenti diplomskog studija više ističu problem nedostatka komunikacije. Što se tiče teškoća s kojima su se susreli, sudionici su istaknuli iskustvo potresa te zarazu koronavirusom, stoga su potrebna daljnja istraživanja o ovom fenomenu. Za vrijeme virtualnog studiranja pokazalo se da društvene mreže imaju značajnu ulogu u životu studenata, poraslo je korištenje društvenih mreža u odnosu na vrijeme prije pandemije te su se pokazale kao sredstvo održavanja interakcije i kohezije u virtualnim studentskim zajednicama. Također, korištene su u svrhu informiranja o nastavi, predavanjima i obavijestima. Virtualne zajednice na društvenim mrežama pokazale su se kao bitan čimbenik za vrijeme virtualnog studiranja, s obzirom da studenti smatraju da bez njih studiranje u online uvjetima ne bi bilo moguće, a skoro svi ispitanici su članovi neke virtualne grupe studenata na društvenim mrežama. Utvrđeno je postojanje formalnih i neformalnih referentnih virtualnih grupa studenata. Formalnom referentnom grupom studenata smatrana je grupa s većim brojem članova, najčešće su to grupe sa studentima cijelog studijskog smjera. Formalne referentne grupe mogu biti primarne i sekundarne, a najčešće su to sekundarne grupe koje se temelje na zajedničkim interesima. Preko 80 % ispitanih studenata su članovi neformalne grupe studenata, a formiraju se primarne i sekundarne neformalne grupe studenata. U primarnim neformalnim virtualnim grupama studenata, članovi su učestalo održavali prilagođenu interakciju „licem u lice“, preko video poziva.

Ovo istraživanje predstavlja doprinos u istraživanju stavova studenata o virtualnom studiranju, te o prednostima i nedostacima sadašnjeg modula virtualnog studiranja. Osobit doprinos predstavlja za razumijevanje virtualnih grupa studenata na društvenim mrežama. Rezultati ispitivanja stavova o virtualnoj nastavi mogu poslužiti kao smjernice u poboljšanju online nastave. Korištenje mješovite metodologije omogućilo je stjecanje različitih saznanja o ulozi društvenih mreža kod virtualnih studentskih zajednica, kao i uvid u održavanje društvenih grupa studenata za vrijeme pandemije COVID-19. Zbog korištenja metode „virtualne snježne grude“ i namjernog uzorka, glavni nedostatak ovog istraživanja je reprezentativnost, stoga je potrebno provesti dodatna istraživanja na većem uzorku studenata. Preporučena su dodatna istraživanja na studentima različitih studijskih smjerova kako bi se proširila saznanja o ovom fenomenu unutar studentske populacije.

LITERATURA

1. Alqurashi, E. (2019) Predicting student satisfaction and perceived learning within online learning environments. *Distance Education*. Vol. 40 No. 1. 133-148.
2. Aristovnik, A., Keržič, D., Ravšelj, D., Tomaževič, N., Umek, L. (2020) Impacts of the COVID-19 Pandemic on Life of Higher Education Students: A Global Perspective. *Sustainability* 12, No. 20: 8438. URL: <https://doi.org/10.3390/su12208438>
3. Agencija za znanost i visoko obrazovanje (2020) Izazovi u visokom obrazovanju za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 i socijalne izolacije: iskustva i potrebe studenata i djelatnika visokih učilišta.
4. Allen, I. E., Seaman J. (2010) Learning on demand: Online education in the United States. The Sloan Consortium: Babson Survey Research group. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED529931.pdf>
5. Ash, K., Davis, M.R. (2009) E-Learning's potential scrutinized in flu crisis. *Education Week*. Vol. 28 No. 31, str. 1-12.
6. Baber, H. (2021) Social interaction and effectiveness of the online learning – A moderating role of maintaining social distance during the pandemic COVID-19. *Asian Education and Development Studies*. Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. URL: <https://doi.org/10.1108/AEDS-09-2020-0209>
7. Baltar, F., Brunet, F., Ignasi (2012) Social Research 2.0: Virtual Snowball Sampling Method Using Facebook. *Internet Research*.
8. Bates, A. W. (2019) Teaching in a digital age – second edition: Guidelines for designing teaching and learning. Tony Bates Associates LTD. URL: <https://pressbooks.bccampus.ca/teachinginadigitalagev2/>
9. Bognar, V. (2020) Uporaba informacijsko-komunikacijske tehnologije u srednjoškolskom odgoju i obrazovanju. Diplomski rad. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Filozofski fakultet.
10. Brautović, M. (2012) Utvrđivanje utjecaja internetskih aktivista: Upotreba Twittera u prosvjedima protiv hrvatske vlade. *Medianali*, 6 (11), 1-12.
11. Brezak, I., Lisac, P., Pešorda, D. i Kuterovac-Jagodić, G. (2017) Tužni i sami na društvenim mrežama? Obilježja korištenja društvenih mreža kao prediktori depresivnosti i usamljenosti

- među srednjoškolcima (str. 106). U: Arambašić, L., Erceg, I. i Kamenov, Ž. (ur.) 23. Dani Ramira i Zorana Bujasa: Knjiga sažetaka. Zagreb, Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Hrvatsko psihološko društvo.
12. Buhrmann, C. H. (2003) Virtual communities: implications for companies. URL: <http://www.sajim.co.za/index.php/SAJIM/article/viewFile/383/369>
 13. Caplan, S. E. (2010) Theory and measurement of generalized problematic Internet use: A two- step approach. *Computers in Human Behavior*, 26(5), 1089-1097.
 14. Carnet (2009) Hibridno učenje. CARNet: Referalni centri za e-obrazovanje. URL: <http://edupoint.carnet.hr/referalni/obrazovni/mkod/metodika/hibridno.html>
 15. Chang, M. C. S. et al. (2011) Social Relationship Development in Virtual Community: A Life Cycle Approach. URL: <http://www.pacis-net.org/file/2011/PACIS2011-026.pdf>
 16. Cho, M.H., Kim, B.J. (2013) Students' self-regulation for interaction with others in online learning environments. *The Internet and Higher Education*, Vol. 17, 69-75.
 17. Christakis, N., A., Fowler, J., H. (2010) Povezani: iznenađujuća moć društvenih mreža i kako one utječu na naše živote, Zagreb: Algoritam
 18. Cooley, C.H. (1909) Social organization: A study of the larger mind. New York, NY: Charles Scribner's Sons. 23-31
 19. Collins, R. (2004) Interaction ritual chains. Princeton: Princeton University Press.
 20. Collins, R. (2020) Social distancing as a critical test of the micro-sociology of solidarity. *American Journal of Cultural Sociology*. 8. str. 1-21
 21. Correa, T., Hinsley, A.W., Gil de Zúñiga, H. (2010) Who interacts on the Web?: The intersection of users' personality and social media use. *Computers in Human Behavior*, Volume 26, 2, str. 247-253
 22. Creswell, J. W., Plano, V. L. , Clark, M. Gutmann, W. Hanson (2003) Advanced mixed methods research designs. In *Handbook on mixed methods in the behavioral and social sciences*
 23. Čeh, L. (2020) Utjecaj referentne grupe na ponašanje potrošača. Undergraduate thesis, University of Zagreb, Faculty of Organization and Informatics. URL: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:211:017386>
 24. Drinovac, K. (2020) Tvorba studentskih virtualnih identiteta. Diplomski rad. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti,

25. Dukić, D. i Mađarić, S. (2012). Online učenje u hrvatskom visokom obrazovanju. Tehnički glasnik, 6 (1), 69-72. URL: <https://hrcak.srce.hr/83974>
26. Durkehim, E. (2008 (1982)) Elementarni oblici religijskog života. Jesenski i Turk.
27. Hemanth, L. K. (2020) Changing Trends of Social Interaction during the Pandemic and Its Effects on Mental Health – A Student’s Perspective. Asian Journal of Education and Social Studies. 9(3). 7-14. URL: <https://doi.org/10.9734/ajess/2020/v9i330247>
28. Enberg, J. (2020) Global Instagram Users 2020. Emarketer.com . URL: <https://www.emarketer.com/content/global-instagram-users-2020> (datum pristupa 15.5.2021)
29. Eom, S.B., Ashill, N. (2016) The determinants of students’ perceived learning outcomes and satisfaction in university online education: an update. Decision Sciences Journal of Innovative Education, Vol. 14 No. 2, 185-215.
30. Eom, S.B., Wen, H.J., Ashill, N. (2006), “The determinants of students’ perceived learning outcomes and satisfaction in university online education: an empirical investigation”, Decision Sciences Journal of Innovative Education, Vol. 4 No. 2, 215-235
31. Ergović, Z. (2020) Odnos korištenja društvenih mreža i mentalnog zdravlja kod studenata u vrijeme pandemije koronavirusa. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija. URL: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:312140>
32. Foley, M.J. (2021) Microsoft: Teams is now at 145 million daily active users. ZD Net. URL: <https://www.zdnet.com/article/microsoft-teams-is-now-at-145-million-daily-active-users/> (dan pristupa 2.5.2021)
33. Forbes (2020) Google Is Adding Two Million New Meet Users Each Day And I’m Not Surprised. URL: <https://www.forbes.com/sites/moorinsights/2020/04/13/google-is-adding-two-million-new-meet-users-each-day-and-im-not-surprised/?sh=4c81965b53ac> (dan pristupa 16.5.2021)
34. Garrison, D.R., Cleveland-Innes, M. (2005) Facilitating cognitive presence in online learning: interaction is not enough”, The American Journal of Distance Education, Vol. 19 No. 3. 133-148.
35. Gray, J.A., DiLoreto, M. (2016) The effects of student engagement, student satisfaction, and perceived learning in online learning environments. International Journal of Educational Leadership Preparation. Vol. 11, No. 1.

36. Grbavac, J. i Grbavac, V. (2014) Pojava društvenih mreža kao globalnog komunikacijskog fenomena. Media, culture and public relations. 5 (2), 206-219. URL: <https://hrcak.srce.hr/127963>
37. Hagel, J., Armstrong, A. G. (1997) Net Gain: Expanding Markets through Virtual Communities. Harvard Business School Press.
38. Hrastinski, S. (2008) Asynchronous and synchronous e-learning. Educause Quarterly, 31(4), 51- 55. URL: <https://er.educause.edu/articles/2008/11/asynchronous-and-synchronous-elearning>
39. Harandi, S. R. (2015) Effects of e-learning on Students' Motivation. Procedia - Social and Behavioral Sciences. 181(2015). 423-430.
40. Hsu, H.C.K., Wang, C.V., Levesque-Bristol, C. (2019) Reexamining the impact of self-determination theory on learning outcomes in the online learning environment. Education and Information Technologies. Vol. 24.No. 3, str. 2159-2174.
41. Huang,L., Xu,F. Liu,H. (2020) Emotional responses and coping strategies of nurses and nursing college students during COVID-19 outbreak. URL: <https://doi.org/10.1101/2020.03.05.20031898>
42. Gaj, P., Kwiecień, A. Sawicki,M. (2017) Computer Networks: 24th International Conference, CN 2017. Łądek Zdrój. Poland, June 20–23. Proceedings.
43. Investor. snap.com (2021) July 2021 Investor Presentation. URL: <https://investor.snap.com/overview/default.aspx> (datum pristupa 24.7.2021)
44. Ivankova, N. V., Creswell, J. W. and Stick, S. L. (2006) Using Mixed-Methods Sequential Explanatory Design: From Theory to Practice. Field Methods, 18(1), pp. 3–20. URL: 10.1177/1525822X05282260.
45. Jokić Begić, N., Hromatko, I., Jurin, T., Kamenov, Ž., Keresteš, G., Kuterovac Jagodić, G., Lauri Korajlija, A., Maslić Seršić, D., Mehulić, J., Mikac, U., Tadinac, M., Tomas, J. i Sangster Jokić, C. (2020). Kako smo? Životu u Hrvatskoj u doba korone.
46. Kalanj, R. (2005) Suvremenost klasične sociologije. Zagreb: Politička kultura.
47. Kang, M. and Im, T. (2013) Factors of learner–instructor interaction which predict perceived learning outcomes in online learning environment”, Journal of Computer Assisted Learning, Vol. 29 No. 3, 292-301.

48. Kamenov, L. (2020) Stavovi studenata prema nastavi na daljinu. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet. URL: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:908415>
49. Kapeš, R. (2020) Korištenje društvenih mreža u svrhu učenja i poučavanja sociologije (izgradnja obrazovnog modela). Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, URL: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:001390>
50. Kim, K.J. and Bonk, C.J. (2006) The future of online teaching and learning in higher education. *Educause Quarterly*, Vol. 29 No. 4, 22-30.
51. Kišić, A. (2019). Online identitet i odnos društvenih mreža kod mladih. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija.
52. Kučina Softić, S. (2020) O čemu govorimo kada govorimo o e-učenju i online nastavi? 4. Sveučilišni dan kvalitete: Studiranje i poučavanje – izazovi 2020.. 27.11.2020.-27.11.2020. URL: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:102:557115>
53. Kuo, Y.F., Feng, L.H. (2013) Relationships among community interaction characteristics, perceived benefits, community commitment, and oppositional brand loyalty in online brand communities. *International Journal of Information Management*, Vol. 33 No. 6, 948-962.
54. Kuo, Y.C., Walker, A.E., Schroder, K.E. and Belland, B.R. (2014) Interaction, Internet self-efficacy, and self-regulated learning as predictors of student satisfaction in online education courses. *The Internet and Higher Education*, Vol. 20. 35-50.
55. Kurtalić, I. (2018) Kako pripadnici generacije Z koriste društvene mreže. Doktorska disertacija. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli Fakultet ekonomije i turizma "Dr. Mijo Mirković".
56. Kuvačić, I. (2004) Uvod u sociologiju. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga.
57. Ling, R. (2008) New tech, new ties. How mobile communication is reshaping social cohesion. Cambridge MA: M.I.T. Press.
58. Luketić, D. (2005) Virtualne i realne zajednice. Diplomski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu. Odsjek za sociologiju.
59. Maliković, M. (2015) Internetska istraživanja. Rijeka. Filozofski fakultet.
60. Malvić, K. (2017) Struktura i funkcija virtualnih društvenih zajednica. Završni rad. Sveučilište u Požegi. URL: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:112:553462>
61. Martin, Louis & Tapp, Dave. (2019). Teaching with Teams: An introduction to teaching an undergraduate law module using Microsoft Teams.

62. Mihić, M. (2006) Segmentacija tržišta temeljem osjetljivosti potrošača na vrstu utjecaja referentnih grupa: multivarijantna analiza. *Market-Tržište*, 18 (1-2), 15-28.
63. Miles, M. B., Huberman, A. M. (1994) *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed.). Sage Publications, Inc.
64. Moodle.srce.hr (2020/2021) URL: <https://moodle.srce.hr/2020-2021/>
65. Lacković-Grgin, K., Proroković, A., Čubela, V. i Penezić, Z. (2002). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*. Zadar: Odsjek za psihologiju filozofskog fakulteta u Zadru.
66. Lasfeto, D. (2020) The relationship between self-directed learning and students' social interaction in online learning environment. *Journal of E-Learning and Knowledge Society*, Vol. 16 No. 2. 34-41.
67. Lončar, M. (2019) Analiza korištenja Facebook-a kod studenata FOI-a. Završni rad. Sveučilište u Zagrebu. Fakultet organizacije i informatike, URL: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:211:329070>
68. Lovibond, S.H. i Lovibond, P.F. (1995a) *Manual for the Depression Anxiety Stress Scales*. (2nd. Ed.) Sydney: Psychology Foundation.
69. Lovibond, P.F. i Lovibond, S.H. (1995b). The structure of negative emotional states: Comparison of the depression anxiety stress scales (DASS) with the Beck depression and anxiety inventories. *Behaviour Research and Therapy*, 33(3), 335-343.
70. Omnicoreagency.com (2021) TikTok by the Numbers: Stats, Demographics & Fun Facts. URL: <https://www.omnicoreagency.com/tiktok-statistics/>
71. Parsons, J. (2020) Ok Zoomer: Why Zoom is the world's new favourite social network. URL: <https://metro.co.uk/2020/03/23/ok-zoomer-zoom-worlds-new-favourite-social-network-12443418/> (dan pristupa 10.5.2021)
72. Pape, L. (2010) Blended teaching and learning. *The Education Digest*, Vol. 76 No. 2, 22.
73. Periša, V. (2020) Stavovi studenata i učitelja o nastavi na daljinu. Diplomski rad. Sveučilište u Splitu. Filozofski fakultet
74. Peitl, V., Golubić Zatezalo, V. i Karlović, D. (2020) Mental Health Issues and Psychological Crisis Interventions During the COVID-19 Pandemic and Earthquakes in Croatia. *Archives of Psychiatry Research*, 56 (2), 193-198.
75. Pentina, I., Prybutok, V.R., Zhang, X. (2008) The Role of Virtual Communities As Shopping Reference Groups. *Journal of Electronic Commerce Research*.

76. Petrinjak, H. (2020) Utjecaj virtualnog identiteta na stvarni identitet : prezentacija pojedinaca na Instagramu. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet.
77. PMF (2020a) Potresi u Zagrebu od 22. ožujka do 14. travnja 2020. godine. URL: http://www.pmf.unizg.hr/geof/seizmoloska_sluzba/o_zagrebackom_potresu_2020?@=1lg6#news_97581 (datum pristupa 1.7.2021)
78. PMF (2020b) Razoran potres kod Petrinje. URL: https://www.pmf.unizg.hr/geof/seizmoloska_sluzba/izvjesca_o_potresima?@=1m68n#news_45225 (datum pristupa 1.7.2021)
79. Praghlapati, A.(2020)*COVID-19 Impacts on students*.
URL: <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/NUYJ9>
80. Radmilović, A. (2018) Značaj referentnih grupa za ponašanje potrošača pri kupnji glazbenih instrumenata. Završni rad. Sveučilište u Splitu. Ekonomski fakultet. URL: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:124:658452>
81. Rakić, D. (2020) Navike korištenja društvenih mreža studenata Hrvatskih studija. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu. Fakultet hrvatskih studija. URL: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:601177>
82. Ratković, K. (2020) Stavovi redovnih studenata sestrinstva 2. i 3. godine o učenju putem e-nastave tijekom pandemije Covid-19. Diplomski rad. Sveučilište u Rijeci. Fakultet zdravstvenih studija u Rijeci. URL: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:184:946000>
83. Rovai, A., Ponton, M., Wighting, M., & Baker, J. (2007). A comparative analysis of student motivation in traditional classroom and e-learning courses. *International Journal on Elearning*, 6(3), 413-432.
84. Rossman, G. B., Wilson, B. L. (1985) Number and words: Combining quantitative and qualitative methods in a single large-scale evaluation study. *Evaluation Review* 9 (5): 627–43.
85. Selwyn, N. (2009). Faceworking: exploring students' education-related use of Facebook. *Learning, Media and Technology*. Vol. 34, No. 2, 157–174.
86. Sekol, I. i Maurović, I. (2017) Miješanje kvantitativnog i kvalitativnog istraživačkog pristupa u društvenim znanostima – miješanje metoda ili metodologija? *Ljetopis socijalnog rada*, 24 (1), 7-32

87. Shahabadi, M. M., Uplane, M. (2015) Synchronous and asynchronous e-learning styles and academic performance of e-learners. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 176(20), 129-138.
88. Smith, C. (2021) Skype statistics, user count, and facts (2021) URL: <https://expandedramblings.com/index.php/skype-statistics/> (datum pristupa 15.6.2021).
89. Simonson, M., Smaldino, S., Albright, M., Zvacek, S. (2006). *Teaching and learning at a distance: Foundations of distance education*. Upper Saddle River; Columbus: Pearson Merrill Prentice Hall.
90. Solomon M.R., Bamossy G., Askegaard S., Hogg M.K., (2015.) *Ponašanje potrošača. Europska slika, četvrto izdanje*. Zagreb. Mate d.o.o
91. Srce (2020) Provedba webinaru u sustavu Jitsi. URL: <https://mpu.gov.hr/UserDocsImages//UZS//Upute%20za%20rad%20s%20atom%20Jitsi.pdf>
92. Staker, H., Horn, M. B. (2012) *Classifying K-12 blended learning*. Innosight Institute.
93. Stanoevska-Slabeva, K. Schmid, B. F. (2001). *A Typology of Online Communities and Community Supporting Platforms*. *Proceedings of the 34th Hawaii International Conference on System Sciences* 2001.
94. Statista.com (2020a) Number of registered users of Discord worldwide from 2017 to 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/746215/discord-user-number/> (dan pristupa 15.5.2021)
95. Statista.com (2020b) Number of daily active Instagram Stories users from October 2016 to January 2019. URL: <https://www.statista.com/statistics/730315/instagram-stories-dau/> (dan pristupa 15.5.2021)
96. Statista.com (2020c) Leading countries based on number of Twitter users as of July 2021. URL: <https://www.statista.com/statistics/242606/number-of-active-twitter-users-in-selected-countries/> (dan pristupa 15.5.2021)
97. Statista.com (2021a) WhatsApp - Statistics & Facts. URL: <https://www.statista.com/topics/2018/whatsapp/> (datum pristupa 15.6.2021)
98. Statista.com (2021b) Number of unique Viber user IDs from June 2011 to March 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/316414/viber-messenger-registered-users/> (datum pristupa 15.6.2021)

99. Stockley, D. (2016) E-learning definition and explanation (Elearning, online training, online learning). Derek Stockley - Business, Training and Performance Management Consultant. URL: <http://www.derekstockley.com.au/elearning-definition.html>
100. Swan, K. (2003) Learning effectiveness online: what the research tells us”, Elements of Quality Online Education, Practice and Direction, Vol. 4 No. 1, 13-47.
101. Tashakkori, A., Teddlie, C. (1998) Mixed methodology: Combining qualitative and quantitative approaches. Applied Social Research Methods Series, vol. 46. Thousand Oaks, CA: Sage
102. UniZG (2020) Priopćenje rektora prof. dr. sc. Damira Borasa o izvođenju nastave na daljinu na Sveučilištu u Zagrebu.
URL: <http://www.unizg.hr/nc/vijest/article/priopcenje-rektora-prof-dr-sc-damira-borasa-o-izvodenju-nastave-na-daljinu-na-sveucilistu-u-z/> (dan pristupa 10.4.2021)
103. Van Dijk, J. A. (1997). The Reality of Virtual Communities. Trends in Communication. 1(1).39 - 63.
104. Vena, D. (2020) Zoom is Helping Schools Closing Due to Coronavirus -for Free. The Motley Fool. URL: <https://www.fool.com/investing/2020/03/14/zoom-is-helping-schools-closing-due-coronavirus-fo.aspx> (dan pristupa 10.5.2021)
105. Vidak, I. (2014) Facebook, komunikacija 21.stoljeća. Visoka škola za menadžment u turizmu i informatici u Virovitici.
106. Živčić-Bećirević, I., i sur. (2021) Izvori stresa, depresivnost i akademsko funkcioniranje studenata za vrijeme pandemije COVID-19. Društvena istraživanja. 30(2), str. 291-312.
URL: <https://doi.org/10.5559/di.30.2.06>
107. Yin, R. K. (2011) Qualitative Research from Start to Finish. New York: Guilford.
108. YouTube.com (2021) Ever wonder how YouTube works? URL: <https://www.youtube.com/intl/en-GB/howyoutubeworks/> (datum pristupa 20.6.2021.)
109. Wikipedia (2021) Adobe Connect. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Adobe_Connect (datum pristupa 1.7.2021)
110. Wright, E., Horta, H. (2018) Higher education participation in ‘high-income’ universal higher education systems. Asian Education and Development Studies, Vol. 7 No. 2. 184-204.